

Семенланы А. И.
Хубийланы М. А.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

БАШЛАННГАН ШКОЛНУ
ТЁРТЮНЧЮ КЛАССЫНА
КИТАБ



СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1967

СЕМЕНЛАНЫ А. И. ХУБИЙЛАНЫ М. А.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

БАШЛАННГАН ШКОЛНУ
ТЁРТЮНЧЮ КЛАССЫНА КИТАБ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

ЭКИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1967

УС(075)

С 30

Карагандинская
ОБЛАСТНАЯ
БИБЛИОТЕКА

Повторение материала, пройденного в 3 классе, имя существительное, прилагательное, местоимение, наречие, предложение, прямая речь и повторение материала, пройденного в 4 классе (§ 71, 72, 74, 76, 77, 78), написаны Азретом Семеновым; имя числительное, глагол и повторение материала, пройденного в 4 кл. (§ 73, 75),—Магометом Хубиевым.

Болур ючюн урунууну джигери,
Халкъгъа керек хар бир ишни чемери,
Ишле, окъу, билим бла сауутлан,
Совет джуртну джашнаб ёсген пионери!



1-чи §. Тауушла бла харифле.

Тауушла деб неге айтадыла?

Харифле деб неге айтадыла?

Тауушла бла харифлени башхалыкъларын айтыгъыз.

Алфавит деб неге айтадыла?

Къарачай алфавитде ненча хариф барды?

Къарачай тилде ненча таууш барды?

Ачыкъ тауушланы кѣргюзген харифле ненчадыла? Ала къайсыладыла?

Тунакы тауушланы кѣргюзген харифле ненчадыла?

Тауушланы кѣргюзмеген харифле ненчадыла эм да ала къайсыладыла?

Джумушакъ эм да къаты белгиле не заманда джюрютюледиле?

1-чи иш. Сѣзлени алфавит джорукъ бла джазыгъыз.

Ёмюр, лампа, тегене, шыша, эмен, сабан, чанчхы, дорбун, перо, космос, орам, хора, юлгю, иш, гыбыт, зыгъыр, нал, къулакъ, ындыр, бабуш, джумарыкъ, мамукъ, ат.

2-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Ачыкъ тауушланы кѣргюзген харифлени тюблерин сызыгъыз.

Тансыкъ болуб, кѣбден бери, бир да чыдаб тѣзалмай, шахарыма мен келеме, кенгден къараб, кѣз алмай. Бал таракълай джити таула мийик туруб сюелиб, энчи салам мен береме, Минги-Таугъа ийилиб. Хайда джашна, чакъ, шахарым, кѣк суула бла къайылыб; сени башха шахарладан бек сюеме айырыб!

(Сююнчланы А.)

3-чю иш. Бу сёзле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Председатель, документ, больница, январь, культура, лагерь, культивация, фундамент, медаль, нефть, съезд.

документ

фундамент

Эскерти у. Ахыры джумушакъ болгъан сёзге ахыр къошулса, джумушакъ белги тюшюб къалады. Сёз ючюн: тетрадь — тетрадни.

Джумушакъ белги сёзню арасында болса, кыйырына ахыр къошулгъанлыкъгъа, ол сакъланады. Сёз ючюн: больница — больницаны.

4-чю иш. Бу тюбюндеги тукъумланы алфавит джорукъ бла джазыгъыз.

Кърымшаухалланы И., Акъбайланы И., Алийланы У., Биджиланы А., Къочхарланы Къ., Джанибекланы А., Ёртенланы А., Байкъулланы Д., Орусланы М., Борлакъланы Т., Бостанланы Х., Аппаланы Х., Хубийланы О., Байрамукъланы Х., Боташланы А., Батчаланы А.-К.

5-чи иш. Ачыкъ тауушланы кёргюзген харифле бла башланган бешишер айтым джазыгъыз.

6-чы иш. Айтымланы джазыгъыз. Тунакы тауушланы кёргюзген харифлени тюблерин сызыгъыз.

Бир къолунда туюмчеги, юсюнде да жангы шинели бла Очумелов базар площаддан ётюб келеди. Аны ызындан кимден эсе да сыйырылгъан четен бла бир гургумну кёлтюрюб, бир мыртазакъ барады. Болгъан шыкъыртсызды. Плошадда бир джан кёрюнмейди. Тюкенлени ачыкъ эшиклери, ач ауузлача, дуниягъа мыдах тюрсюнде къарайдыла. Аланы къатларында таб садакъачы да кёрюнмейди.

(А. П. Чехов).

2-чи §. Сёзлени кёчюрюю.

Сёз нелеге бёлюнюб кёчюрюледиди?

Бёлюм деб неге айтадыла?

Бир бёлюмлю сёзле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

Эки эм да кёб бёлюмлю сёзле деб къаллай сёзлеге айтадыла?

„й“ бла „у“ бёлюм къураймыдыла?

Сёзде эки бирча таууш бир джерде келиб, сёз ол бирча тауушла болган кесегинден кёчюрюлюрге керекли болса, къалай кёчюрюлюрге керекди? Сёз ючюн: *кёмеюлле, джуммакъ.*

7-чи иш. Сёзлени бёлюмлеге бёлюб джазыгъыз.

Ю л г ю. Алма, ал-ма.

Алма, кертме, эрик, шабдал, балий, джюзюм, шкилди, нанькъ, дыгъылен, тартыш, джыгыра, мусхот, мант, дугъум, гургум, муртху, такъюзюк, чёртлеуюк, чынар.

8-чи иш. Сёзлени кёчюрюлгенлерича джазыгъыз.

Ю л г ю. Джа-быш-макъ, джабыш-макъ, гургум.

Ёгюз, ууанык, ийнек, тайчыкъ, тана, бузоу, мангырамаз, ишек, токълу, кёозу, чырпа, маркъа, кёрпе, тебедойнар, элтир, кьочхар, кьой, ирк, билимли, окъуулу, джарашыурукъ, къууанмакълыкъ, джашчыкъ, къызчыкъ.

ташчыкъ

джашчыкъ

9-чу иш. Бир бёлюмлю, эки бёлюмлю эм да кёб бёлюмлю сёзлени айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю. 1. Ай, Кюн.

2. Ата, ана.

3. Дауурбаз, джубуран.

Гяхиник, кырдык, ингил, ханс, чаллыкъ, кышылыкъ, биченлик, ёрюш, отлау, кысханик, алысын, къаудан, нарат, нызыназ, къайын, эмен, шкилди, чынар, тал, бусакъ, такъюзюк, шемшер, джабышмакъ, кюрюч, кёоз, чум, шауешик, джёге, джерк.

10-чу иш. Сёзлени кёчюрюлюклерича джазыгъыз.

Ю л г ю. Чым-макъ, те-генеле, тегене-ле, теге-неле.

Къуллукъ, быллай, исси, уллу, бусхулла, инсанла, джууукъ-лукъ, джыйыллыкъ, тенгнге, дженгнге, кенгнге, асси, скоммек, таллыкъ, Исса, маталлы, джыйырма, тонна, миллион, миллиард.

джыйырма

3-чю §. Сёзню къруралуу.

Сёзню тамыры деб неге айтадыла?
Сёзню джалгъауу деб неге айтадыла?
Сёзню ахыры деб неге айтадыла?

11-чи иш. Сёзлени тамырларын айыра, джазыгъыз.

Ю л г ю: Тау-ну.

Тауну, таугъа, таудан, къозучукъ, къобузчукъну, чепкенликге, бачхачыкъгъа, къллукъдан, хансланы, чалкыгъа, чалктычыгъа, кышылыкъдан, кюннге, будайны.

12-чи иш. Скъугъуз. Сёзлени тамырларын табыгъыз.

Ана, анам, анамы, анама, анасыз, аналы, анала, аналаны, анасызлай, кърнаш, кърнашым, кърнашымы, кърнашымда, кърнашыгъыз, кърнашлы, кърнашла, кърнашланы, кърнашсызлай, мен, мени, меннге, менде, менден, сен, сеннге, сенден.

13-чю иш. Белгиленген сёзде тамырланы табыгъыз.

Асият аякъланы, кышыкъланы, челеклени, башлыланы да джууду. Хасан къллагъа, кълзулагъа, эчкилеге, улакъллагъа да иги кърайды. Совхоз быйыл нартюхню, будайны арпаны да къралгъа болджалдан алгъа бергенди.

14-чю иш. Белгиленген сёзлени ахырларын айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю: Джашха—джаш-ха.

Кюлме джашха, келир башха. Аманнга айтсанг—кюлюр, игиге айтсанг—билир. Арыкъл токълуну айнытсанг, эрнинги-бурнунгу май этер. Кълалгъан ишге кър джауар. Тюлкю—тешикге, кълан—кълмишге. Билгеннге бир айт, билмегеннге эки айт. Ишсиз турма. Эл—гуууртха, Гумай—джуууртха. Башда акъл болмаса, эки аякългъа кюч джетер.

15-чи иш. Белгиленген сёзлени ахырларын табыгъыз.

ДОБАЙЧЫКЪ.

Добайчыкъл бърюню, айюню, тюлкюню, борсукълну, агълзны, сюлеусюнюнню кърмеген эди. Ол таугъа, сыртха, чегетге къл бармагълан эди. Бир кюн атасы ишге кетгенлей, Добайчыкъл аны шко-

гун бойнуна тагъыб, агъачы да джерге тие, сыртдан аууб кетди. Аны аллына бир тюлкючюк чыкъды. Добайчыкъ тюлкючюкден кычырыкъ этиб къачды. Джолда шкогун да атды. Келе тургъанлай, къаячыкъдан джыгъылыб, аягъын аурутду. Сора асхай, джылай юйге келди. Юйде тамада къарнашы Добайчыкъгъа бек къайгъылы болуб сорду. Добайчыкъ: „Мен айюден къачдым, ол мени сюрген эди“,—деб хапар айтды. Къарнашы шкокну къайда болгъанын соргъанында, Добайчыкъ: „Аны айю сыйыргъан эди“,—деди.

16-чы иш. Окъугъуз. Белгиленген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Марачыла, къумушчула, тебердичиле бир-бирлерян эришиуге чакъырадыла. 2. Сабырлыкъ бла эслилик адамгъа багъалы затладыла. 3. Уллу кёллюлюк уллулукъгъа джетдирмез. 4. Окъуу да, ёсюу да джашау излеген затладыла. 5. Коммунизм ишлеу бизни баш муратыбызды. 6. Анам бла атам тюкенден кысхач да, бургъуч да, кыргъыч да, кергич да, кирит да, ачхыч да, тутхуч да келтирдиле.

17-чи иш. Сёзлеге джалгъаулары кёшуб джазыгъыз.

Ю л г ю: Темир—темир-чи, орус—орус-лу.

Темир, бичен, мал, окъуу, иш, уу, сабан, къагъыт, тон, къанга, тау, Хурзук, Учкулан, абаза, черкес, малкъар, орус, къарачай, къол, тетрадь, чебген, ур, сюз, бур, кыыр, чаб, бил.

тетрадь

къанга

18-чи иш. Сёзлени джазыгъыз, тамырларын бир сыз бла, джалгъауларын эки сыз бла сызыгъыз.

Ю л г ю. Къызчыкъ, учуу.

Къышлыкъ, джайлыкъ, тонлукъ, чебгенлик, къытайлы, испанлы, араблы, башчы, ишчи, отунчу, учуу, тюшюу, къонуу, къарау, барыу, билиу, юркек, къоркъакъ, уялчакъ, тартынчакъ, дырынчы, оракъчыкъ, атчыкъ, малчылыкъ, адамлыкъ.

19-чу иш. Белгиленген сёзлени тамырларын, джалгъауларын, ахырлары айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю. терек-чик-де, бузоу-чук-гъа.

1, Айтекчик къозучукъланы, улакъчыкъланы кюте эди.

2. Ол кѳозучукълагъа, улакъчыкълагъа, туз джалатыб, суу ичире эди. 3. Окѳууну, билимни иги болгъанын ким да биледи. 4. Кирлиликни, эринчекликни, махтанчакълыкъны, ишленмегенликни джюрютмезге керекди. 5. Биз тынчлыкъда, кѳууанчада джашайбыз. 6. Джашауда не насыбны да бизге Партия этеди. 7. Бизни кружогубуз тебсеуде, джырлауда ойнауда да биринчи орунну алды.

20-чы иш. Бу тамыр сѳзлеге ахырла кѳошуб джазыгъыз.

Ю л г ю. Кѳуш-ну.

Кѳуш, ат, зыгъыр, къар, буз, сууукъ, терек, кѳгет, Къарда-ник, нызы, гара, нарат, борсукъ, тенгиз, ѳзен, чегет.

кѳуш

21-чи иш. Кесигиз он тамыр сѳз кѳураб, алагъа да джалгъаула, ахыр-ла кѳошуб джазыгъыз.

Ю л г ю. Шахта—шахта-чы-ны.

22-чи иш. Бу сѳзлеге ахырла кѳоша, ала да ичлеринде болгъан айтым-ла джазыгъыз.

Ю л г ю. Терек—терекни.

Арба, комбайн, трактор, вертолѳт, школ, парта, чарх, кегей, тохун, кѳбчек, хыр, сыбыртхы, мюйюз, баш, боюн, гаммеш, тобукъ.

4-чю §. Ат.

Ат деб неге айтадыла?

Атла къалай бетленедиле?

Болушла ненчадыла эм да къайсыладыла?

Болушланы сорууларын айтыгъыз.

Энчи атла бла тукъум атлагъа юлгюле табыгъыз.

Энчи атланы уллу харифле бла джазылыуларын эсге туюш-
рююз.

Атланы бирлик эм кёблук санлада кёргюзююз.

23-чю иш. Атланы болушлагъа салыгъыз.

Юлгю. Баш болуш ким? не? ата, тон

Иелик кимни? нени? атаны, тонну

Бериучю кимге? неге? атагъа, тоннга

Тамамлаучу кимни? нени? атаны, тонну

Орунлаучу кимде? неде? атада, тонда

Башлаучу кимден? неден? атадан, тондан

Сафар, революция, терезе, бёрк, юлгюлю, Саният, кюн.

революция

24-чю иш. Атланы биринчи бетде, бирлик санда болушлагъа салыгъыз.
Бет ахырлаы тюблерин сызыгъыз.

Юлгю. Баш нем? бурууум

Иел. неми? буруууму

Бер. неме? бурууума

Там. не ми? буруууму
Орун. не м де? бурууумда
Башл. не м ден? бурууумдан.

Буруу, керки, ютюргю, аталгы, тюрпю, эгеу, мычхы, сюрме.

25-чи иш. Атланы биринчи бетде, бирлик санда, болушлагыа салыгыыз.

Ю л г ю. **Баш** к и м и м? кърнашым, тенгим
Иел. к и м и м и? кърнашымы, тенгими
Бер. к и м и м е? кърнашыма, тенгеме
Там. к и м ъ и м и? кърнашымы, тенгими
Орун. к и м и м д е? кърнашымда, тенгимде
Башл. к и м и м д е н? кърнашымдан, тенгимден.

Ата, ана, эгеч, кърнаш, тенг, акга, амма.

26-чы иш. Атланы экинчи бетде, бирлик санда болушлагыа салыгыыз.

Ю л г ю. **Баш** н е н г д ж ю л г ю ч ю н г, отунг
Иел. н е н г и? д ж ю л г ю ч ю н г ю, отунгу
Бер. н е н г е? д ж ю л г ю ч ю н г е, отунга
Там. н е н г и? д ж ю л г ю ч ю н г ю, отунгу
Орун. н е н г д е? д ж ю л г ю ч ю н г д е, отунгда
Башл. н е н г д е н? д ж ю л г ю ч ю н г д е н, отунгдан.

Джюлгюч, бычакъ, от, миз, къайиш, тасма, кюрме, сагъат, китаб, статья, карандаш.

статья

27-чи иш. Атланы ючюнчю бетде, бирлик санда болушлагыа салыгыыз.

Ю л г ю. **Баш** н е с и? сууу, элеги
Иел. н е с и н? сууун, элегин
Бер. н е с и н е? суууна, элегине
Там. н е с и н? сууун, элегин
Орун. н ъ е с и н д е? сууунда, элегинде
Башл. н ъ е с и н д е н? сууундан, элегинден

Суу, элек, тау, чегет, сырт, дуппур, джар, джаргам, саба.

28-чи иш. Атланы биринчи, экинчи, ючюнчю бетлени кёблук саяларында болушлагъа салыгъыз,

Ю л г ю: Баш небиз? ашыбыз, ишибиз
Иел. небизни? ашыбызны, ишибизни
Бер. небизге? ашыбызгъа, ишибизге
Там. небизни? ашыбызны, ишибизни
Орун. небизде? ашыбызда, ишибизде
Башл. небизден? ашыбыздан, ишибизден.

Баш негиз? ашыгъыз, ишигиз
Иел. негизни? ашыгъызны, ишигизни
Бер. негизге? ашыгъызгъа, ишигизге
Там. негизни? ашыгъызны, ишигизни
Орун. негизде? ашыгъызда, ишигизде
Башл. негизден? ашыгъыздан, ишигизден.

Ферма, мерекеб, чана.

29-чу иш. Сёзлени джазыгъыз. Энци атланы бир сыз бла, тужъум атланы эки сыз бла тюрлерин сызыгъыз.

Ю л г ю. Аминат, кёпюр.

Аминат, кёпюр, къарнаш, кюн, Батал, китаб, Ибрагим, директор, Келимат, нартюх, Чомур, Джёгетей, Теберди, Чегем, Басхан, Харьков, Киев, Дон, урчукъ, Къобан, юзгере, стол, Москва, Куба, Болгария.

директор

30-чу иш. Бу атланы кёблук саннга салыгъыз, аланы башчыла этиб, айтымла къурагъыз.

Ю л г ю. Алмала бишгендиле.

Школ, сабий, алма, класс, устаз, китаб, тетрадь, сумка, тау, сюрюучю, радио, экскурсия, телевизор.

31-чи иш. Бу айтымлада бирлик санда келген атланы бир сыз бла, кёблук санда келгенлени эки сыз бла тюрлерин сызыгъыз.

Колхозчула сабан сюрдюле. Кёб турмай сабанла кём-кёк кёгердиле. Колхозчула алагъа чага этдиле. Ала ишден эрикмейдиле. Джангурла джаудула. Исси кюнле тийдиле. Будай са-

банла мийик ёсюб, баш къусдула, сют ийдиле. Ол кёзюуге ар-пала саргъалдыла. Колхоз тюзлеге комбайнла келдиле. Арпа сабанланы оруб башладыла. Дженгил заманда колхозла къалгъан мюрзеулерин да ордула.

32-чи иш. Бу сёзлени окъугъуз, алагъа керекли сорууланы сала, къайсы болушлада болгъанларын айтыгъыз.

Ю лгю: Маралгъа (неге?) бериучю болуш.

Адам, джануар, кийиклеге, космосда, Айдан, Кюнден, джудузладан, ийне, терекге, джаркъада, суудан, къаргъадан, китабха, отну, къол, бармакъ, чыначыкъны, кёзге, юсде, акъылдан, Киевге, Хасанбийге, Марджандан, Байдыматдан, фермадан, къозучукъладан, маллада, бузоуланы, Бийчесынны, Къарачай шахаргъа, игилик, адамлыкъны.

5-чи §. Сыфат.

Сыфат деб неге айтадыла?

Сыфатны болушлада, санлада тюрлениую.

33-чю иш. Айтымланы джазыгъыз, сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

Чууакъ кёкде булут ышан кёрюнмей, кюн таякъларын джерге бошлагъанды. Ариу джазда кюн аманнга бёлюнмей, чегет джер да кём-кёк болуб башлагъанды.

(Къобанланы Д.)

Ёхдем Кавказ, салам айтама санга, тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа. Узакъ джерден келиб кёнакъ болуучу, кёк булутла юйюрсюнуб кёнуучу.

(Къаракётланы И.)

34-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

БУЗ.

Узаймай къара булутла кёрюндюле. Къаты джел гузаба озду. Бир кесекден джерге тамчыла тюшдюле. Сора къаты буз джауду. Терен чунгурла чыммакъ бузладан толдула. Тик сыз-

гъаладан къалын ырхыла келдиле, ала кирсиз, таза суугъа къошудула. Мийик къаяны башында субай наратны кючлю шыбыла уруб ууатды. Шыбыланы ачы таушундан ууакъ сабийле къоркъдула. Кёб турмай кюн аязыды. Сабийле ойнаргъа уллула да ишге кетдиле.

35-чи иш. Бу сыфатла башчыла болурча, айтымлапы алай къурагъыз.

Юлгю. Совхозну акъ эм да къара къойлары бардыла. Акъла къараладан кёбдюле. Уллула гитчелеге болушадыла.

Акъ, къызыл, терен, сай, къалын, джукъа, къара, алаша, мийик.

36-чы иш. Бу сёзледен, сыфатла хапарчыла болурча, айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю: Тау мийикди.

Мийик тау, тар ёзен, кенг джайлыкъ, тик къабыргъа, акъ шоркъа, тайгъакъ джол, субай терек, шындык чегет, семиз къой, къайыр ит, акъыллы сабий, къызыл байракъ.

37-чи иш. Тюз сыфатланы болушлагъа салыгъыз.

Кёк, сары, къара, акъ, уллу, иги.

38-чи иш. Айырма сыфатланы болушлагъа салыгъыз.

Кём-кёк, саб-сары, къыб-къызыл, джаб-джашил, чынг уллу.

39-чу иш. Сыфатланы болушлагъа салыгъыз.

Игирек, алашаракъ, къызылсыман, кёксюлдюм, саргъылдым, къаралдым.

40-чы иш. Сыфатланы атла бла бирге болушлагъа салыгъыз.

Иги адам, уллу тау, кём-кёк къумач, кёксюлдюм ийнек.

41-чи иш. Бирлик санда болгъан сыфатланы кёблук санда джазыгъыз.

Базыгъыракъ, ингичкерек, къарыусузуракъ, къыб-къызыл, джаб-джашил, кёксюл, саргъылдым, къарасыман, уллуракъ, гитчерек, сюекли, къургъакъ, узун.

42-чи иш. Кёблюк сандагы сыфатланы бирлик саннга салыб, ол сыфатла бла айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю. Джылкъычы миннген (сары атды.

Сарыла, къарала, морла, кенгле, тарла, къынгырла, тюзле.

43-чю иш. Бирлик сандагы сыфатланы кёблюк саннга салыгъыз, ала бла айтымла къурагъыз.

Ю л г ю. Совхозну атлары торула, сарыла, къараладыла.
Тору, сары, къара, джумушакъ, къаты, къолан, базыкъ, терен, сай, кызыл, юркек, къоркъакъ, джаншакъ.

АЛМАШ.

6-чы §. Алмашны магъанасы.

Бетлеучю алмашла, аланы бирлик эм да кёблюк санлары.

44-чю иш. Айтымланы окъугъуз, бетлеучю алмашланы табыгъыз.

1. Мен дерсими окъуйма. 2. Сен арифметикадан беш алгъанында, Асият бек къууанды. 3. Ол юлгюлю пионерди. 4. Биз экскурсиягъа барлыкъбыз. 5. Сиз къайсы классда окъуйсуз? 6. Мени да, аны да устаз чакъырды. 7. Ол бизни бла ушакъ этерик болур.

45-чи иш. Алмашланы болушлагъа салыгъыз.

Ю л г ю. Баш болуш ол

Иел. аны

Бер анги

Там. аны

Орун. анда

Башл. андан

Мен, сен, биз, сиз, ала.

46-чы иш. Алмашланы болушлагъа салыгъыз, аланы тюрленнгенлеринге кёре, айтымла джазыгъыз.

Ю л г ю. Ол 5-чи классда окъуйду, аны эгечи уа 7-чи классда окъуйду.

Мен, сен, ол.

47-чи иш. Алмашланы болушлагъа салыгъыз, аланы тюрленгенлерине кёре айтымла джазыгъыз.

Ю л г ю: Биз сейир ёмюрде, аламат заманда джашайбыз.

Бизни космонавтларыбыз бютеу дуниягъа юлгю кёргюзедиле.
Биз, сиз, ала.

АТ.

7-чи §. Атны ангылатыу.

Затланы билдирген эм да ким? не? деген соруулагъа джууаб берген сёзлеге атла дейдиле. Ат тилни кесегиди.

48-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Ким? не? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени тюблерин сызыгъыз.

ТОБ.

Бир джаны къызыл болуб, бир джаны къара болуб, кеси уа резинденди, ичи хауадан толуб. Ойнайдыла сабийле, къолдан къолгъа джетдирмей, ары-бери сюредиле, чеклеринден ётдюрмей. Джалан аякъ, джалан баш, кюннге кюйюб этлери, кёз тиймесин дер кибики, къууанчлыды бетлери. Тобну иги ойнагъан иште арымаз, узакъ джолгъа барса да, кишиден артха къалмаз.

(Кзулийланы К.)

49-чу иш. Тюбюндеги сёзледен атланы айырыб, тетрадларыгъызгъа джазыгъыз.

Кюн, иги, джашау, адам, айтады, бизни, колхозда, гён, чалман, будай, орфография, иш, садда, кёгет, кёб, ийнек, сауады, эгеч, сют, алады, мен, къарнаш, малчы, сен, къабыргъа, сабанчы, ол, ана, тюкенчи, чыпчыкъ, джюзюм, бачха, джыйын, барадыла, тауукъ, джюджек, джумуртха, акъ, къызыл, аллай, огъартын.

орфография

къабыргъа

8-чи §. Ким? не? деген соруула.

Къарачай тилде ким? деген соруу адамгъа, не? деген соруу а адамдан башха затлагъа сорулады. Сёз ючюн, ким?— Мусса. Ким ни? — Муссаны. Не? — Къарылгъач. Нени?— Къарылгъачны.

50-чи иш. Ким? деген соруугъа джууаб берген сёзлени бир къауум, не? деген соруугъа джууаб берген сёзлени да бир къауум этиб джазыгъыз.

Табигъат, Кюн, Ай, эгеч, къарнаш, джууукъ, джудуз, космос, ҳасанбий, Тамара, джырчы, джазыучу, илмучу, илму, акъыл, джугъутур, джюзаякъ, кёз, къаш, сыбызгъы, марал, дырын, джарыкъ, болджал, къылыкъ, эс, класс, устаз.

9-чу §. Атны айтымда джюрютюлюю.

Ат айтымда башчы, хапарчы не да айгъакълаучу сёз болады. Сёз ючюн. Исса келди (башчы). Ол Иссады (хапарчы). Мен Иссаны кёрдюм (айгъакълаучу).

51-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыланы бир сыз бла, хапарчыланы эки сыз бла тюблерин сызыгъыз.

КЪАЯ.

Къая бек мийикди. Къаяны тёбен джаны чауулду. Чауулну тёбен джаны уа зыгъырды. Зыгъырда хансла ёседиле. Чауулда наныкъла битедиле. Къаяны тюбю дорбунду. Дорбунда малла исселейдиле, дорбун къургъакъды. Ол бу джайлыкъда эм уллу дорбуннга саналады. Дорбунну башы ранды. Ранда эчкиле джатадыла. Къаяны башы мийик деппанды. Къаяны эки джаны да чегетди. Ол чегетде тюрлю-тюрлю джаныуарла тюбейдиле.

52-чи иш. Бу атланы хар бири башчы болурча, айтымла джарашдырыб джазыгъыз.

Юлгю. Терек ауду.

Терек, чалман, сют, шахта, институт, школ, къазан, челек, ийнек, кърал.

10-чу §. Атланы къралыулары.

Атланы атладан, этимледен, сыфатладан къраргъа боллукъду.

- С ѓз ю ч ю н: а) Атладан: тон+лукъ==тонлукъ;
б) Этимледен: къакъ+гъыч=къакъгъыч;
в) Сыфатладан: иги+лик=игилик.

53-чю иш. Атланы юч къауум этиб, биринчи къауумгъа атладан къралгъан атланы, экинчи къауумгъа этимледен къралгъан атланы, ючюнчю къауумгъа да сыфатладан къралгъан атланы джазыгъыз.

Терезеси, малчылыкъ, игилик, ашхылыкъ, оракъ, чалкъы, билим, джыйыу, барыу, джубаныу, къыргъыч, сюзгюч, кър-къакъ, уялчакъ, тартынчакъ, тегейли, тюрреуюч, биченлик, сибиртги, къоллукъ.

54-чю иш. Атладан къралгъан джыйырмашар ат джазыгъыз.

55-чи иш. Этимледен къралгъан джыйырмашар ат къраб джазыгъыз.

56-чы иш. Сыфатладан алтышар ат кърагъыз. Аланы къоша, айтымла кърагъыз.

Ю л г ю. Бизни кърал рахатлыкъ ючюн кюрешгенлени башчысыды.

11-чи §. Атланы бетлениулеры.

Атланы бетледе тюрлениулерине атланы бетлениу-лери дейдиле.

С ѓз ю ч ю н: Къол деген сѓз юч бетни бирине да салынмагъанды. Къолум десек, къолну иеси биринчи бет болгъаны, къолунг десек, къолну иеси экинчи бет болгъаны, къолу десек, къолну иеси ючюнчю бет болгъаны кѓрюнеди.

57-чи иш. Сёзлени бирлик санда юч бетге да сала, джазыгъыз.

Ю л г ю. Мени къралым, сени къралынг, аны къралы.

Кърал, партия, совхоз, бригада, звено, сабан, бачха, будай, нартох, машина, комбайн, трактор, сеялка, элеватор, автобус, китаб, чоюндюр, класс.

58-чи иш. Сёзлени юч бетге да кёблук санга сала, джазыгъыз.

Ю л г ю. (бизни) элибиз, (сизни) элигиз, (аланы) эллери.

Эл, клуб, школ, контор, юй, печь, къазан, чоюн, сауут, стол, шиндик, кюбюрчек, шифонер, кюбюр, кюзгю, приемник, телефон, терезе.

12-чи §. Атланы болушлары.

Болушлада атланы кыйыларына тюрю-тюрю ахыра кюшуладыла.

Болушла.	Соруулары.		Ахырлары.			
Баш	ким?	не?				
Иелик	кимни?	нени?	-ны,	-ни,	-ну,	-ню
Бериучю	кимге?	неге?	-нга,	-нге,	-гъа,	-ха, -ге
Тамамлаучу	кимни?	нени?	-ны,	-ни,	-ну,	-ню
Орунлаучу	кимде?	неде?	-да,	-де		
Башлаучу	кимден?	неден?	-дан	-ден		

Ю л г ю. Бирлик сандагы атланы джалгъаныулары.

Баш	ким?	не?	эгеч,	сабий,	харбыз
Иел.	кимни?	нени?	эгечни,	сабийни,	харбызны
Бер.	кимге?	неге?	эгечге,	сабийге,	харбызгъа
Там.	кимни?	нени?	эгечни,	сабийни,	харбызны
Орун.	кимде?	неде?	эгечде,	сабийде,	харбызда
Башл.	кимден?	неден?	эгечден,	сабийден,	харбыздан.

Атланы болушлада тюрлениулерине атланы джалгъаныулары дейдиле.

59-чу иш. Атланы болушлагъа салыгъыз.

Кюзгю, биченлик, самолет, отун, мычхы, безги, станция, касса.

60-чы иш. Атланы болушлагъа салыгъыз.

Кече, кюн, сенек, чач, Асият, Мариям, барабан, кабинет.

61-чи иш. Кёгюрчюн деген сёзлени къалай тюрленгенлерине къаралгъыз.

КЁГЮРЧЮН.

Мени бир алакат кёгюрчюнюм барды. Мен кёгюрчюнюмю бек сюеме. Къарнашым кёгюрчюнюмю бойнуна кызыл бусхул такъгъанды. Мени кёгюрчюнюме Хасанны кёзю бек къарайды. Мени кёгюрчюнюмде болмагъан ариулукъ джокъду. Мен бу кёгюрчюнюмден сора да экини ёсдюрюб, сабийлеге саугъагъа бергенме.

Баш болуш нем? тонум, ненг? тонунг, неси? тону

Иел. неми? тонуму, ненги? тонунгу, несин? тонун

Бер. неме? тонума, ненге? тонунга, несине? тонунга

Там. неми? тонуму, ненги? тонунгу, несини? тонуну

Орун. немде? тонумда, ненгде? тонунгда, несинде?

тонунда.

Башл. немден? тонумдан, ненгден? тонунгдан, несинден? тонундан.

Эсгертиу. Тамамлаучу болуш бла билдириучю болушну башхалыкълары ол болушлагъа салынган атны ызындан келген сёзге кёре болады. Ол сёзю ызындан ат келсе, тамамлаучу болуш, этим келсе да билдириучю болуш боллукъду.

Сёз ючюн: Колхозну тайыны кьонгурауу барды деген айтымда тайыны деген атны ызындан да кьонгурауу деген ат келгенди. Колхозну тайын кёрдюк деген айтымда уа тайын деген атны ызындан кёрдюк деген этим келгенди.

62-чи иш. Сумка, къобуз, танг деген сёзлени бетлени бирлик санларына болушлагъа салыгъыз.

63-чю иш. Журнал, сурат, галстук деген сёзлени бетлени кёблук санларында болушлагъа салыгъыз.

галстук

64-чю иш. Атлас деген сёзню бирлик эм кёблук санлада бетлеб, болуш-лада тюрлендиригиз.

65-чи иш. Хапарчыкны окъугъуз. Точкаланы орунларына керекли со-руулары салыгъыз.

БАШЛАРЫ БЛА ТАМЫРЛАРЫ.

Айю (...?) къарт киши (...?) бла шох болуб, экиси да тур-ма (...?) салыргъа джарашхандыла. Киши (...?) айтханды: меннге—тамырларын (...?) сенинге уа—башларын (...?). Тур-ма (...?) бачха (...?) ёсгенди. Киши (...?) кесине тюблерин (...?) алды. Айюге (...?) башларын (...?) берди. Айю (...?) ачуу-ланды. Алай болгъанлыкъгъа не этерик эди. Экинчи джыл (...?) киши (...?) айюге айтды: „Кел энди бирге урлукъ (...?) салай-ыкъ“. Айю айтды: „Кел, алай энди сен кесинге башларын (...?) ал, меннге уа тюблерин (...?) бер,—деб.

Киши (...?) разы болду. Будаё (...?) сюрдюле. Аламат бу-дай (...?) битди. Киши (...?) башларын алды. Айю (...?) уа тюблерин (...?) алды. Андан бери айюню (...?) киши (...?) бла шохлугъу бузулду.

(К. Ушинский)

66-чы иш. Басняны окъугъуз, белгиленген сёзлени къайсы болушлада болгъанларын айтыгъыз.

БЁДЕНЕ.

Кишиле биченликни чала эдиле. Биченликде заба тюбюнде бёденени уясы бар эди. Бёдене аш келтириб, уясына къонду да, уяны тегерегинде хансны чалыныб тургъанын кёрдю. Ол сабийлерине алай айтды:

„Ай, сабийле, бизге къыйынлыкъ келди, энди шош туру-гъуз, къымылдамагъыз ансы, къырылырсыз, ингирде сизни кёчюрюме“. Бёдене балала уа биченликде джарыкъ болгъа-нына къууаныб:

„Анабыз къартды да бизни ойнарыбызны суймейди“,—деб, дауур этиб, сызгъырыб башладыла. Сабийле кишилеге бичен-ликге азыкъ келтиргенлей, бёдене балаланы дауурларын эшитдиле.

(Л. Толстой)

67-чи иш. Бетленген атланы бет джалгъауларындан айырыб джазыгъыз.

Юлгю. Школ, класс.

Школум, партам, классым, устазым, нёгерим, сумкам, китабым, тетрадым, ручкам, пером, карандашым, сызгычым, резиним, джаулугъум.

68-чи иш. Атланы бирлик санда 1, 2, 3-чю бетлеге салыб джазыгъыз.

Тюрлю, газет, ана, перо, галош, хоншу.

13-чю §. Атланы кёблюк санлары.

Атла бирлик, кёблюк санда да джюрюйдюле. Атны кёблюк саннга салыр ючюн, арт бёлюмю базыкъ болгъан сёзге **-ла**, назик болгъан сёзге уа **-ле** кёшулады.

Сёз ючюн: чынар—чынарла, сюлеусюн—сюлеусюнле.

69-чу иш. Кёблюк сандагъы сёзлени бирлик саннга салыб джазыгъыз.

1. Библиотекада китабла кёбдюле.
2. Къарла эрийдиле.
3. Джерле къара болдула.
4. Урлукъла себилиб башладыла.
5. Ол кёзюуге чегетле кёгердиле.
6. Гугукла кычырдыла.
7. Суула уллу болдула.
8. Агрономла келдиле.

библиотека

агроном

70-чи иш. Белгиленген сёзлени кёблюк саннга сала, джазыгъыз.

Колхоз биченнге чыкъды. Эришиу башланды. Чалкъы, сенек хазыр болду. Кюзю кёш ишленди. Джыйын кышылыкъгъа юлешиниб кирди. Косилка чалды, грабле джыйды, трактор чунгур къазды. Анга силосну ташыдыла. Чунгур толду. Звено аны башын джабды. Силос битгенден сора бригада бичен ишледи. Биченни трактор бла ферманы къатына тартды. Бир къауум звено гардош, чюгюндюр къазаргъа кетди, къалгъанлары межам ишлерге къалдыла.

74-чю иш. Бетленнген атланы болушлагъа салыгъыз.

Аскерибиз, аскерлерибиз; сабаныбыз, сабанларыбыз; битимибиз, битимлерибиз.

75-чи иш. Бетленнген атланы болушлагъа салыгъыз.

Тауугъуз, тауларыгъыз; самолётугъуз, самолётларыгъыз.

76-чы иш. Раннга ёрлеучюлени юсюнден билгенигизча хапар айтыгъыз. Хапарны башланнганын окъугъуз, къалгъанын планинга кёре джарашдыргъыз.

Анзор таугъа биринчи кере баргъанды. Ол анда кёб ранчы кёргенди. Ранчыла кетгенден сора, аланы ызларындан таугъа чыгъыб тебregenди.

ПЛАН.

1. Ранчыла узакъда.
2. Анзорну къаягъа бегиннгени.
3. Анзорну къычыргъаны.
4. Ранчыла аны эслегенлери.
5. Вертолётну келгени.
6. Анзорну къутхаргъанлары.

СЫФАТ.

16-чы §. Сыфатны ангылатуу.

Затланы ышанларын билдирген сёзлеге сыфатла дейдиле. Сыфатла къаллай? неллай? къайсы? деген соруулагъа джууаб этедиле. Сыфатла айтымда атланы ачыкълаб келедиле.

Сёз ючюн: иги китаб, улуу суу, кенг ёзен, ариу джер.

77-чи иш. Хапарчыкъны окъугъуз. Ат атагъыз.

Эртденбла кюн исси болса да, кёб турмай къара булутла чууакъ кёкню джабдыла. Джауарыны аллы бла улуу джел келиб, акъ чагъыб тургъан кёгет тереклени ары-бери чайкъады.

Огъары джанындан уллу джангур келе тургъанын кѣрюб, ойнай тургъан гитче сабийлерин юйге джыяр къайгъыда тынчлыкъсыз анала чабдыла. Узаймай джангур уллу тауушу бла джетди. Тюзледе кызыу сабан сюре тургъанла да бирер кысылыр джер изледиле. Алай болса да джангур кѣбге бармай тохтады. Ауур булутла дженгиллениб чачылдыла. Кѣк чууакъ болду. Къанатлыланы джарыкъ джырлагъан тауушлары эштиди. Ишчиле ишлерине джарашдыла. Сабийле да ойнаргъа арбазгъа чыкъдыла.

Сыфатланы джазыб алыгъыз.

78-чи иш. Тюбюнде берилген ишни джазыгъыз. Сыфатлагъа скобкалада соруула салыгъыз, тюблерин сызыгъыз.

Мен библиотекадан джангы (...?) китаб алыб окъудум. Анда бир сейир (...?) хапарла джазылгъандыла. Ол хапарланы терен (...?) магъаналары барды. Мен китаб окъусам, уллу (...?) эгечим бла гитче (...?) къарнашым суйюб тынгылайдыла.

79-чу иш. Бу тюбюнде берилген сыфатлагъа атла къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: Уллу къарнашым Москвада окъуйду.

Уллу, таза, джарыкъ, мор, кызыл, ташлы, джауумлу, ала-мат.

80-чи иш. Сыфатланы тюблерин тарта, айтымланы джазыгъыз.

Совхозубузну къой сюрюулери кѣбдюле. Аланы ичлеринде шпан къойла, къара къойла, боз къойла бардыла. Быйыл туугъан къозучукълада бурмала да кѣбдюле.

Мени тенгими атасы ала-мат къойчуду.

Биз каникулда фермагъа чыкъгъан эдик.

17-чи §. Сыфатланы къуралулары.

Сыфатла тилни башха кесеклеринден да къураландыла.

С ъ з ю ч ю н, атладан: акъыл-лы, эс-ли, туз-лу
сѣз-лю д. а. к.

81-чи иш. Бу берилген сёзледен тюз сыфатла бла атладан кьуралгъан сыфатланы айырыб джазыгъыз.

Къызыл, ташлы, сууукъ, тар, тубанлы, джашил, кенг, ууакъ, чырпылы, бутакълы, мийик, шош, джауумлу, кьургъакъ, кьумлу, джылы.

82-чи иш. Назмуну джазыгъыз. Тюз сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

ДЖИНГИРИК.

Тургъан элим—Джингирик,
Тауу—мийик, джолу—тик.
Езени тар, кёгю энсиз
Болса да, сюйдюм кемсиз.

Джери—къара топракъ,
Сууу—таза чокъуракъ,
Хансы—гелеу чапракъ,
Тиги—къаты къакъыракъ.

Кириш къая, къоюн чат,
Тюшде кёрген оюнчад.
Кюлюмсюреб кёк чегет,
Джерге джашил нюр тегед.

Ёзен, къулакъ кёгериб,
Алма, кертме, кёк эрик
Битед салыныб синджыр:
Тюбейд марал, джюрюйд джур.

Джайы салкъын, къышы шош,
Киши турмайд мында бош.
Джазы эртде, къачы кеч,
Кёзюнг къарай эсе, кеч!

83-чю иш. -лы, -ли, -лу, -лю джалгъаулары болушлукълары бла тюбюндс берилген сёзледен сыфатла кьурагъыз, аланы къыйрларына да атла къошуб джазыгъыз.

Ю л г ю. Юй—юй-лю адам.

Таш, ханс, чапракъ, кьум, джангур, къар, акъыл, сёз, чабакъ, кийик, тобукъ.

84-чю иш. Берилген сыфатла эм да атла бла айтымла къурагъыз.

Ю л г ю. Къызыл ийнекни сютю къалынды.

Къызыл ийнек, чомарт адам, мор чепкен, батыр джаш, сары топракъ, уста инженер.

инженер

18-чи §. Сыфатланы мардалары.

Сыфатны юч мардасы болады.

Тенглешидириучу марда: уллуракъ, джашыракъ, игирек.

Айырма марда: чыммакъ, къаб-къара, чынг гитче.

Кемлик марда: къызылсыман, акъсылдым.

19-чу §. Тенглешидириучю марда.

Тенглешидириучю марда эки затны ышанларын бир-бири бла тенглешидиреди. Тенглешидириучю марданы къуарар ючюн, сыфатны къыйырына **-ракъ, -рек, -ыракъ, -ирек, -уракъ, -юрек** дегенча джалгъаула къошуладыла.

Сёз ючюн: уллу-ракъ, гитче-рек.

85-чи иш. Гюбюнде берилген айтымлада тенглешидириучю марданы табыгъыз. Тенглешидириучю марданы къурагъан джалгъауланы тюблерин сызыгъыз.

Джангы джерни топрагъы къалгъан джерледен къараракъды. Хасан Алийден гитчерек эди. Азамат Сеитден кючлюрек джашды. Бу джол андан джангыракъды. Бу суу къалгъанладан кирсизирек сууду. Теберди суу Къобандан сайыракъды. Быйыл малла таудан былтырдан эсе семизирек болуб келгендиле. Ахмат Алийден эсе басымлыракъ джашды.

86-чы иш. -ракъ, -рек, -ыракъ, -уракъ, -ирек деген джалгъауланы болушдукълары бла тюбюнде берилген сыфатладан тенглешидириучю марданы къурагъыз. Ол сёзле да ичлеринде болуб, айтымла джазыгъыз. Айтымлада хапарчыланы тюблерин сызыгъыз.

Юлгю. Джерк агъач къайындан эсе джумушагъыракъды.

Джумушакъ, тузлу, сууукъ, джууукъ, тѣзюмлю, хайырлы, джараулу, дженгил, узун, огъурлу, келбетли.

20-чы §. Айырма марда.

Айырма марда бир затны ышаны, къалгъанланыкътыладан баш болгъанын билдиреди.

Айырма марданы къурар ючюн, сыфатланы алларында **эм, чынг** деген сѣзле, **саб, къыб** дегенча кесекчикле келедиле.

Сѣз ючюн: **эм иги, чынг уллу, саб-сары, къыб-къызыл.**

87-чи иш. Айырма мардадагъы сыфатланы тюблерин сызыгъыз.

Бизни кърал эм уллу къралды. Бизни классда чынг иги окъугъан Муслиматды. Совхозну эм сютлю ийнегин выставкагъа иедиле. Чегет саб-сары болгъанды. Марзийни бети бир къыб-къызыл къызара эди, бир да чыммакъ агъара эди.

88-чи иш. Бу берилген сыфатланы айырма мардагъа салыгъыз. Алагъа атла къошуб джазыгъыз.

Иги, уллу, сабыр, къаты, тик, таукел, эсли, юлгюлю, сынамлы, айбат, сары, толу, тубанлы.

21-чи §. Кемлик марда.

Кемлик марда бир затны ышаны, къалгъанланыкътыладан кем болгъанын билдиреди. Кемлик марданы къурар ючюн, сыфатланы ахырларына **-сыман, -дюм** дегенча джалгъаула къошуладыла.

Сѣз ючюн: **къонгурсыман, кѣксюлдюм.**

89-чу иш. Сыфатланы кемлик мардагъа сала, айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю. Талгъырсыман джылан къалын хансха гузаба ташайды:

Талгъыр, кёк, къара, мор, сары, акъ, джашил.

90-чы иш. Бу сыфатланы мардаланы ючюсюне да салыгъыз.

Ю л г ю: Сарыракъ, саб-сары, саргъылдым.

Къызыл, джашил, мор, къара, акъ, кёк, боз.

22-чи §. Сыфатланы джалгъаныулары.

Сыфат болушлагъа салынса, аны кесини болуш ахырлары болады. Алай а сыфатны биргесине ат келсе, сыфат тюренмей, болуш ахырла къуру атда боладыла.

С ё з ю ч ю н: **Баш болуш** сары, сары чебген

Иел. сарыны, сары чебгенни

Бер. сарыгъа, сары чебгеннге

Там. сарыны, сары чебгенни

Орун. сарыда, сары чебгенде

Башл. сарыдан, сары чебгенден.

91-чи иш. Сыфатланы болушлагъа салыгъыз.

Акъ, къара, кёк, мор, тири, батыр, кенг.

92-чи иш. Атла бла келген сыфатланы болушлагъа салыгъыз.

Сютлю ийнек, махтаулу вожатый, джангы джол, уста къол, джаумму джыл, уллу джыйылыу.

вожатый

джыйылыу

93-чю иш. Бу атлагъа сыфатла къошуб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Терек, ийнек, алма, юй, джол.

94-чю иш. Бу текстде сыфатла бла келген атланы тюблерин сызыгыз.

Джол юсюнде сынджыр чакъгъан чѳртлеуюк кѳкенле, къара къайынла тюбейдиле. Чегетни къалынлыгындан кюнню кѳзюн кѳрмей, Азгек-Аягында терен хансны ичинде мийик ѳсген мусхотланы башларын юзюб джубана-джубана таладан чыкъгъынчы, сокъур чибинле адамны башын, къолларын къабыб къыйнайдыла. Хасан талачыкъны башы бла келиб, Муху сууну юсю бла Азгек ѳзеннге къарады. Ол алайдан кѳзлерин алалмай, иги кесекни сирелди. Азгек суу асыры кирсизден, тазадан кѳмюклениб келген сагъатында, кенгден къарагъаннга кюмюшден ишленнген айланчлы джолгъа ушайды. Чегет ичинде къара шкилди сыйыннгысызды. Сол джаны мийик, чаууллу, къаялы тауду. Бу джаныны агъачы наратды, тар Азгек ѳзен Ара Кавказы къарлы тауларына барыб тиреледи. Азгек ѳзенни юч джерине колхоз къошла тюшгендиле. Бу ѳзенни таза суулулугъу, салкъынлыгы, кюнден къоркъмагъан татымлы хансы, тууарлагъа ууакъ аякълылагъа да бек джараулуду.

(Хубийланы О.)

23-чю §. Сыфатны айтымда къууллугъу.

Сыфат айтымда **башчы**, **хапарчы** эм да **айгъакълау**чу болуб келеди.

1. Уллу гитчеге болушады (башчы).
2. Минги-Тау Казбекден уллуду (хапарчы).
3. Уллу къар джауду (айгъакълауочу).

95-чи иш. Бу берилген атланы алларына сыфатла къошуб джазыгыз.

Юлгю. Кѳк булут.

Къая, булут, тубан, джол, китаб, алма, нартюх, чѳблеу, кѳпюр, сурат, чалкъычы, экскурсия, стол, театр.

экскурсия

театр

96-чы иш. Сыфатланы табыгъыз, Ала айгымны къайсы члени болуб келгенлерин айтыгъыз.

Кюн иссиди. Тёгерекде тауланы барындан да Минги-Тау мийикди. Муху-Башыны ауушу алашады. Бюгюн кёк бек чууакъды. Джашауубуз алааматды. Саулугъум игиди. Мени тенгим тириди.

97-чи иш. Бу айтымлагъа сыфат хапарчыла къошуб джазыгъыз.

Мени къарнашым...

Идрис менден...

Бизни школубуз къалгъан школланы барындан да...

98-чи иш. Хапарчысы сыфат болгъан талай айтым джазыгъыз. Хапарчыланы тюблерин сызыгъыз.



Тау эл алгъын бла энди.

99-чу иш. Суратлагъа къараб хапар джазыгъыз.

100-чю иш. Бу сёзледен сыфатла хапарчыла болурча айтымла джазыгъыз.

Юлгю: Тау мийикди.

Мийик тау, тар ёзен, кенг джайлыкъ, тик къабыргъа, акъ шоркъа, терен кёл, тайгъакъ джол, субай нарат, шындык чегет, семиз къой, къайыр ит, джараулу джаш, акъыллы сабий, къызыл байракъ, къарт акка, эски джамчы, исси кюн, ауур къанга.

САНАУЛА.

101-чи иш. Бу сорууланы джууабларын джазыгъыз.

1. Бир ыйыкъда **ненча кюн** болады?
2. Бир кюнде **ненча сагъат** болады?
3. Сагъатда **ненча минут** болады?
4. Бир айда **ненча ыйыкъ** болады?
5. Август джылны **ненчанчы** айыды?
6. Сен школгъа джюрюгенли **ненча** джыл болады?
7. Сен анангы **ненчанчы** сабийисе?
8. Бююн айны **ненчанчы** кюнюдю?
9. Айлада **ненчашар** ыйыкъ болады?
10. Ыйыкълада **ненчашар** кюн болады?
11. Хар джылда **ненчашар** ай болады?

24-чю §. Санау деб неге айтабыз.

Затланы санларын, тизгин орунларын, юлюш-юлюш болгъанларын танытхан сёзлеге **санаула** дейдиле.

25-чи §. Санауланы юлешиниулери.

1. Санчы санаула **ненча?** деген соруугъа джууаб этедиле (отуз, онбеш, джетиджюз).
2. Тизгинчи санаула **ненчанчы?** деген соруугъа джууаб этедиле (отузунчу, онбешинчи, джетиджюзюнчю).
3. Юлюшчю санаула **ненчашар?** деген соруугъа джууаб этедиле (отузушар, онбешешер, джетешер джюз).

102-чи иш. Окъугъуз, санауланы сёзле бла джазыгъыз.

Кит балала жангы туугъан заманларында 6 тонна тартадыла. 6 айны ала аналарыны сютюн ичедиле. Суткагъа 1 кит бала 300 килограмм сют ичеди, ауурлугъуна да 100 килограмм кёшулады. Сют ичген кёзюулеринде кит балала 12—13 метрге ёседиле эм да 15—16 тонна тартадыла. Уллу китни ауурлугъу 150 тонна чакълы бир болады, узунлугъу да 33 метрге джетеди.

Тенгизни бу пелиуаныны джюреги 700 килограмм, тили 3 тонна, баууру 1 000 килограмм тартады. Ёбгесине 14 минг литр суусун зат сыйынады. Уллу китни кючю 1 700 атны кючюн тутады.

103-чю иш. Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

1. Дунияда эм уллу адамны бою 320 сантиметр болгъанды. Ауурлугъу да 423 килограмм тартханды.

2. Бензинни бир килограммыны болушлугъу бла 140 килограмм нефть чыгъарыргъа не да 30 килограмм чоюн эритирге, не да 200 метр къумач согъаргъа, не да 45 къойну къыркъаргъа не да бир кинофильми 20 кере кёргюзюрге боллукъду. 3. Джерде джашагъан джанууарладан эм уллугъа африкан пил саналады. Аны мийклиги 3,5 метр, узунлугъу 4,5 метр, ауурлугъу да 5 тонна болады. 4. Эм мийик терекле австралиялы эвкалиптледиле. Аланы бир къауумуну мийклиги 150 метрден атлайды. 5. Калифорнияда Секвойя деген 6 минг джыл джашагъан терекни базыкълыгъы 46 метр барды. 6. Къаргъала, попугайла 100—150 джыл, таш макъала бла сарыубекле уа 300—350 джыл джашайдыла. 7. 1 000 грамм 1 килограмм болады.

грамм

килограмм

26-чы §. Санауланы къуралыулары.

Санчы санауладан тизгинчи санаула къууар ючюн аланы кыйырларына тюрлю-тюрлю джалгъаула кёшуладыла.

Сёз ючюн: Бир-инчи, юч-юнчю, тогъуз-унчу, кыйркъ-ынчы, алты-нчы, джети-нчи.

104-чю иш. Бу санауланы алгъын санчыла, ызы бла тизгинчиле этиб, сёзле бла джазыгъыз. Санчы санауладан тизгинчиле къууар ючюн, санчыла-ны: кыйырларына кёшулгъан джалгъаулары тюблери сызыгъыз.

Ю л г ю. Тёрт — төрт-юнчю, джыйырма — джыйырма-нчы. 4, 7, 8, 6, 10, 20, 100, 90.

Санчы санауладан юлюшчю санаула кѳурар ючюн, санчыланы кѳыйырларына тюрлю-тюрлю джалгѳаула кѳошуладыла.

С ѳз ючюн: бир-ишер, юч-юшер, тогѳуз-ушар, алтмыш-ышар, эки-шер, алты-шар.

105-чи иш. Бу берилген санчы санауладан юлюшчю санаула кѳурагѳыз. Санчы санауладан юлюшчюле кѳурар ючюн, санчыланы кѳыйырларына кѳаллай джалгѳаула кѳошулгѳанын табыб, тюрлерин сызыгѳыз.

1, 2, 3, 6, 9, 10, 20, 100, 1 000.

106-чы иш. Бу берилген санауланы санчыла, тизгинчиле, юлюшчюле этиб джазыгѳыз.

Юлгю: Он, онунчу, онушар.

10, 15, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100.

27-чи §. Санауланы джазылыулары.

Санаула онбирден джыйырмагѳа дери, джюзлюкле бла джазылгѳан заманда да эки джюзден мингнге дери бирге джазыладыла.

С ѳз ючюн: онеки, оналты, бешджюз.

Кѳалгѳан санаула ненча сѳзден кѳуралсала да, башха-башха джазыладыла.

С ѳз ючюн: джыйырма беш, отуз алты, тѳртджюз алтмыш беш, джети минг сегизджюз кѳыркѳ эки.

107-чи иш. Окѳугѳуз. Санауланы сѳзле бла джазыгѳыз.

1. Джер юсюнде 100 000-ден аслам тюрлю джаныуар барды. Адам аладан кѳуру 50—60 тюрлюсюн кѳолгѳа юйюрсюндюргенди. Бек алгѳа адам кѳолгѳа итни, тонгузну, иги кесек замандан сора уа тууар малланы юретгенди. Кеси кѳолгѳа юйюрсюндюрген 50—60 тюрлю джаныуардан адам 1 000 тюрлю юй хайуанны болдургѳанды. Сѳз ючюн, 350 тюрлю итни, 400-ге джуу-

укъ тууар малны, къойла бла эчкиледен 150 тюрлюлерин, аллай бир да атланы, тонгузланы 50-ге джууукъ тюрлюсюн, джюзден артыкъ тюрлю тауукъланы джайгъанды.

2. Совет Союзну джеринде Францияча 40, не да Италияча 70, не да Англияча 90, не да Португалияча 240, не да Голландияча 670 кърал сыйыныргъа боллукъду.

108-чи иш. Бу санауланы сёзле бла джазыгъыз.

89, 178, 37, 133, 638, 795, 8011.

109-чу иш. Окъугъуз, санауланы сёзле бла джазыгъыз.

1. Быковский Валерий Федорович джюрютген корабль „Восток-5“ 1963-чю джыл 14-чю июнда Джерни орбитасына чыгъыб, 119 сагъатха Джерни тегерегине 81 кере айланганды. 2. Валентина Владимировна Терешкова джюрютген корабль „Восток-6“ 1963-чю джыл 16-чы июнда орбитагъа чыгъыб, 71 сагъатха Джерни тегерегине 48 кере айланганды.

28-чи §. Санчы санауланы джалгъаныулары.

Санчы санауланы болушлагъа салгъан заманда хар къуру да болуш ахыркыйырагъы санаугъа къошулады.

Баш	ненча?	юджюз къркъкъ беш
Иел.	ненчаны?	юджюз къркъкъ бешни
Бер.	ненчагъа?	юджюз къркъкъ бешге
Там.	ненчаны?	юджюз къркъкъ бешни
Орун.	ненчада?	юджюз къркъкъ бешде
Башл.	ненчадан?	юджюз къркъкъ бешден.

Санчы санау ат бла болушлагъа салынса, санау тюрленмей, болушлада къуру ат тюрленеди.

Баш	ненча?	онбир пионер
Иел.	ненчаны?	онбир пионерни
Бер.	ненчагъа?	онбир пионерге

Там.	ненчаны?	онбир пионерни
Орун.	ненчада?	онбир пионерде
Башл.	ненчадан?	онбир пионерден.

Баш	ненча?	беш минг отуз эки комсомолчу
Иел.	ненчаны?	беш минг отуз эки комсомолчуну
Бер.	ненчагъа?	беш минг отуз эки комсомолчугъа
Там.	ненчаны?	беш минг отуз эки комсомолчуну
Орун.	ненчада?	беш минг отуз эки комсомолчуда
Башл.	ненчадан?	беш минг отуз эки комсомолчудан.

КОМСОМОЛЧУ

110-чу иш. Болушлагъа салыгъыз.

305 терек, 25 юй, 574 телевизор.

111-чи иш. Берилген санау ишлени сёзле бла джазыгъыз.

$$\begin{array}{l}
 12 - 8 = 4; \quad 64 + 28 = 92; \quad 32 : 8 = 4; \quad 7 \times 7 = 49; \\
 14 - 4 = 10; \quad 17 + 13 = 30; \quad 80 : 10 = 8; \quad 3 \times 6 = 18.
 \end{array}$$

112-чи иш. Бу хапарчыкъны джазыгъыз. Анда санчы, тизгинчи, юлюшчю санаулары тюблерин сызыгъыз.

КЪОЯНЛА.

Негерим да, мен да экишер къоян алыб асырадыкъ. Онунчу кюн эртденбла келиб къарагъаныкъда, къоянларыбыз алтышар бала табыб тура эдиле. Биз алагъа не тюрлю ашарыкъ да келтирдик. Тенглерибизге бирер къоян бала бердик. Ала да багъыб тебретиле. Джылны аягъына бютеу да коянларыбыз беш-джюз отуз тогъуз болдула. Барын да совхозгъа бердик.

113-чю иш. Берилген санаулада санчыланы, тизгинчилени, юлюшчюлени айырыб, башха-башха джазыгъыз.

Онбир, бешинчи, джюз, онушар, оналты, тогъуз, сегизджюз алтымыш тёрт, тогъсан алты, джыйырмашар, джетиджюз къыркъ эки, отузушар, джети джюз бешишер, онючюнчю, мингинчи, джюз бир.

114-чи иш. Окъугъуз.

1. 1955-чи джыл Гималай тауну къатында уллу джер силкину болгъанды. Андан сора Гималайны джитилери 30 метрге мийик болгъандыла.

2. Бизни къралда джыл сайын 200 миллион телеграмма чачылады. Алай болгъанлыкъга, аны ючюн деб письмоланы саны аз болмайды. Бир джылда джюрюген письмоланы саны 13 миллиарддан аслам болады.

Сёз ючюн, хар письмону ауурлугъу 25 граммдан эсебленсе, аланы бютеу ауурлукълары 325 минг тонна болады.

115-чи иш. Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

1. Шымал Кавказда 6 500 тюрлю битим ёседи. 2. Загъзан чегетледе бир къауум тереклени мийикликлери 50—60 метр болады. Джыллары 300—350-ге джетген нарат, нызы терекле тюбейдиле. 3. Тенгизни тенглигинден Черкес сахар 537, Къарачай сахар 872, Учкулан 1 350, Джёгетей 900 метр, Нарсана—820, Теберди курорт 1 300, Архыз 1 438, Схауат 1 749 метр мийикликдедиле.

АЛМАШ.

29-чу §. Алмашны ангылатыу.

Атны, сыфатны, санауну орнунда келген сёзлеге алмашла дейдиле. Алмаш тилни кесегиди.

1. Хызыр аскерден келгенди. Ол сейир хапарла айтады. (Былайда ол деген алмаш Хызыр деген сёзню орнунда келгенди).

2. Келиматны кёк джаулугъу барды. Байдыматны да аллай джаулугъу барды. (Былайда кёк деген сыфатны орнуна аллай деген алмаш келгенди).

3. Чомургъа джетмиш джыл, Хусейге да анча джыл болгъанды. (Былайда анча деген сёз, джетмиш деген санауну орнуна келгенди).

Ол, аллай, анча деген сёзле алмашладыла.

30-чу §. Алмашланы тюрлениулері.

Алмашла талай тюрлю боладыла.

1. Бетлеучю алмашла (мен, сен, ол).
2. Бегитиучю алмашла (кесим, кесинг, кеси).
3. Кёргюзтучю алмашла (бу, ол, была).

31-чи §. Бетлеучю алмашла.

Бетлеучю алмашла бетлени танытадыла. Бетле ючдюле.

1-чи бет: мен, биз.

2-чи бет: сен, сиз.

3-чю бет: ол, ала.

Мен, сен, ол—бирлик санны кёргюзедиле.

Биз, сиз, ала—кёблюк санны кёргюзедиле.

116-чы иш. Берилген алмашланы хар бири бла экишер айтым джазыгъыз.

Ю лгю. Мен тёртючю классда окъуйма. Мени китабларым кёбдюле.

Мен, сен, ол, биз, сиз, ала.

117-чи иш. Джомакъ кесекни джазыгъыз, кёблюк сандагъы сёзлени бирлик саннга салыгъыз.

Ю лгю. Къоянчыкъла агъачда туруб, хар затдан да къоркъа эдиле.

БАТЫР КЪОЯНЛА.

Къоянчыкъла агъачда туруб хар затдан да къоркъа эдиле. Ала бир кюнню къоркъдула, эки кюнню къоркъдула, ыйыкны къоркъдула, айны къоркъдула, джылны къоркъдула. Андан сора уллу болдула. Къоркъа-къоркъа да эригиб: „Биз кишиден да къоркъмайбыз! Бёрюден да, айюден да, тюлкюден да къоркъмайбыз!“ — дегендиле.

32-чи §. Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары.

Бетлеучю алмашла болушлада атлача джалгъанадыла.

Сёз ючюн:	Баш	ким?	сен, сиз
	Иел.	кимни?	сени, сизни
	Бер.	кимге?	сеннге, сизге
	Там.	кимни?	сени, сизни
	Орун.	кимде?	сенде, сизде
	Башл.	кимден?	сенден, сизден

118-чи иш. Мен., биз, ол, ала деген алмашланы болушлагъа салыгъыз.

119-чу иш. Хапарчыкъны джазыгъыз, бетлеучю алмашла къайсы болушда болгъанларын айтыгъыз.

Мен мийик къар тауну тюбюнде ариу Къобанны бойнунда орналгъан гитче тау элчикде туугъанма. Атам мени школга элтген эди. Меннге он джыл болгъанында, ючюнчю классны бошагъан эдим. Менде не эриниу, не кылыкъ этиу, не да башха бузукъ болмай эди.

Анамы менден сора да беш сабийи барды.

120-чы иш. Сен деген алмашны кереклисине кёре ахырын тюлендире, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

121-чи иш. Мен деген алмашны орнуна ол деген алмашны салыб, айтымланы джазыгъыз.

МЕН.

Мен совхозда ишлейме. Мени анам тюкенде, атам а шахтада ишлейдиле. Меннге иги ишлегеним ючюн махтау къагъыт бергендиле. Менде сегсен тууар барды. Фермада менден кългъанла да иги ишлейдиле.

ЭТИМ.

33-чю §. Этимни ангылатыу.

Затны не этгенин кёрюзген сёзлеге **ЭТИМ** дейдиле.

Этим не этеди? не этди? не этгенди? не этген эди? не этерикди? не этер? деген соруулагъа джууаб береди.

34-чю §. Этимни заманлары.

Этимни юч заманы болады; бусагъат заман, озгъан заман эм да боллукъ заман.

Бусагъат заман. Озгъан заман. Боллукъ заман.

Не этеди?	Не этди? Не этгенди? Не этген эди?	Не этерикди? Не этер?
джазады, окъуйду	джазды, окъуду джазгъанды окъугъанды джазгъан эди окъугъан эди	джазарыкъды окъурукъду джазар окъур

122-чи иш. Бу айтымлада эм алгъа бусагъат заманны, андан сора озгъан заманны этимлерин табыб, тюблерин сызыгъыз.

1. Хасан энди уллу кёллю болду. Атасы, анасы аны аскерге барлыгъына къууандыла. 2. Хасан къагъытны ашыгъыш джазыб, кюнде къурутду. (*Хубийланы О.*) 3. Тюнене ингирден бери да юзмей джангур джауады. 4. Мудалиф дерсин айырмагъа биледи. 5. Узаймай танг атды. 6. Алгъын атла бла къыйналыб чыгъыучу джерлирибизге энди машинала бла тынч джюрюйбюз. Къралыбыз байдан бай кючлюден кючлю болады.

123-чю иш. Этимлени бусагъат, озгъан, боллукъ заманларын юч къауум этиб джазыгъыз.

Джюзеди, дюзерикди, дюзер, дюзгенди, дюзген эди; согъады, согъарыкъды, согъар, сокъгъанды, сокъгъан эди; келеди, келликди, келир, келгенди, келген эди; джырлайды, джырларыкъды, джырлар, джырлагъанды, джырлагъан эди; чабады, чабарыкъды, чабар, чабханды, чабхан эди.

124-чю иш. Этимлени къайсы заманлада болгъанларын айтыгъыз.

Иги сёзню бычакъ кесмез,
Иги сёзню боран элтмез,
Иги сёз отда кюймез,
Иги сёзге багъа джетмез.

* * *

Къарыусузлагъа хайырым тийсин деб,
Эски гюрбеджимде темир тюеме.
Халкъыма джетген азаблыкъны кёрюб,
Гюрбеджимдеги темирча кюеме.

(Мечиланы К.)

Биз чыкъгъан эдик тар Басхандан юзюлюб,
Кирген эдик шам Тебердиге тизилиб.

(Халкъ джырдан.)

35-чи §. Этимни джегилиюу.

Этим бетледе да, санлада да тюрленеди. Этимни юч бети болады: **1-чи бет, 2-чи бет, 3-чю бет.** Мен джазама—1-чи бет, сен джазаса—2-чи бет, ол джазады—3-чю бет. Санлары уа эки боладыла: **бирлик сан, кёблюк сан.** Мен окъуйма—**бирлик сан.** Биз джазабыз—**кёблюк сан.**

Этимни бетде, санда, заманда тюрлениуюне этимни джегилиюу дейдиле.

36-чы §. Этимни бусагъат заманда джегилиюу.

Бетле	Бирлик сан	Кёблюк сан
1-чи бет	Мен окъуйма	Биз окъуйбуз
2-чи бет	Сен окъуйса	Сиз окъуйсуз
3-чю бет	Ол окъуйду	Ала окъуйдула.

125-чи иш. Мен келеме, юренеме деген этимлени бирлик эм да кёблюк санда бетлеге салыгъыз.

37-чи §. Этимни бусагъат заманы.

Этимни бусагъат заманы не этеди? деген соруугъа джууаб береди. Сёз юч юн: Спутник айланады.

126-чы иш. Берилген сёзледен этимни бусагъат заманыны бирлик эм кёб-лөк санларын къураб джазыгъыз.

Юлгю: Чал, чалама, чалабыз.

Чал, сал, къал, бер, тий, эш, тый.

127-чи иш. Берилген сёзледен бирлик санда этимни бусагъат заманын къурагъыз. Бет ахырланы тюблерин сызыгъыз.

Тюш, сюр, тарт, кий, сал, джый, ий, чыкъ.

128-чи иш. Берилген сёзледен кёблук санда этимлени бусагъат заманын къурагъыз. Бет ахырланы тюблерин сызыгъыз.

Джай, джюрю, кеч, бур, тур.

129-чу иш. «Эртденбла» деб атаб, хапарчыкъ джазыгъыз.

130-чу иш. Бу хапарчыкъда бусагъат заманын этимлерини тюблерин сызыгъыз.

Биз джашагъан элибизни историясын джазабыз. Кёб хапар джыяр ючюн, сохтала тийре-тийреге юлешинедиле. Хар ким кесини тийресинде къартлагъа сорады. Ала бизге кёб хапар айтадыла. Ала айтханны бютеу джазыб алабыз.



Сохталаны школ бачхада ишлей тургъан суратлары.

131-чи иш. Суратха къараб, хапар айтыгъыз. Айтхан хапарыгъызны джазыгъыз. Бусагъат заманны этимлерини тюблерин сызыгъыз.

132-чи иш. Берилген назмуда боллукъ заманны этимлерин табыгъыз.

Сен джол ачсанг, джаш тѣлю да алгъа барыр,
Азатлыкъдан андан кѣб фајдаланыр,
Аллында буруу къоймай джыгъар, аудурур,
Коммунагъа алмаз ташдан джулдуз салыр.

(*Ертенланы А.*)

38-чи §. Этимни боллукъ заманы.

Этимни боллукъ заманы не этерикди? не этер? деген соруулагъа джууаб этеди.

133-чю иш. Берилген сѣзледен боллукъ заманланы этимлерин къурагъыз.

Ю л г ю. Мен базарыкъма, базарма.

Сен базарыкъса, базарса.

Ол базарыкъды, базар.

Бар, чаб, баз, кюреш.

134-чю иш. Берилген этимлени къошуб, айтымла джазыгъыз.

Ю л г ю. Тири сохтала эринмезле.

Эринмезле, джукъламазла, бердирмезбиз, хорлатмазбыз, оздурмазбыз, айтдырмазбыз, айтдырмазса, билдирмезбиз, къоркъмазсыз.

39-чу §. Этимни озгъан заманы.

Этимни озгъан заманы не этди? не этгенди? не этген эди? деген соруулагъа джууаб береди.

Сѣз ю ч юн:

Не этди?

Джазды, окъуду.

Не этгенди?

Джазгъанды, окъугъанды.

Не этген эди?

Джазгъан эди, окъугъан эди.

135-чи иш. Озган заманны этимлерин табыгъыз.

Ахмат окъургъа кетген джеринден юйлерине письмо ийди. Анасы Айшат эрлай письмону ачды. Ол джашыны письмосун окъугъандан сора, аны инджилмей джашагъанын эм да айырмагъа окъугъанын билди. Айшатны джюреги анга бек кѳууанды.

136-чы иш. Берилген этимлени бирлик санда, бетледе джазыгъыз.

Юлгю. Мен айтдым, сен айтдынг, ол айтды.
Айтдым, сездим, эскердим, эследим, сынадым, билдим.

137-чи иш. Берилген этимлени, кѳблук санда бетлеге сала, джазыгъыз.

Юлгю. Биз ишледик, сиз ишледигиз, ала ишледиле.
Ишледик, кюрешдик, эришдик, хорладыкъ, учдукъ, оздукъ.

138-чи иш. Берилген этимледен бирлик санда озган заманны этимлерин кѳураб джазыгъыз.

Юлгю. Мен джыйдым, сен джыйдынг, ол джыйды,

139-чу иш. Назмуну окъугъуз. Озган заманны этимлерин тетрадарыгъызга джазыгъыз.

Чартлаб чыкъдым чынгыл къаяны башына,
Мыдахлыкъ келди Гезох улуну джашына.
Тѳгерегим тул-тубан болду, чарс болду,
Акъ маралым мени аллымдан тас болду.
Армау болуб, бир кесекни олтурдум.
Кийигиме былай хапар мен сордум...
Холам, Чегем, Басхан къалмай келдиле.
Къая ранда Бийнегерни кѳрдюле,
Кѳб амалла, кѳб лагъымла этдиле,
Мадар табмай ызларына кетдиле.

140-чы иш. Озган заманны этимлерине соруула сала, джазыгъыз.

Юлгю. Окъуб кѳошха кетгенди? не этгенди?

1. Алий чалкъысын джарашдырыб биченнге чыкъгъанды.
2. Идрис окъуйду.
3. Ахмат ачха бергенди.
4. Аслан кѳошдан келгенди.
5. Тауда джангур джаугъанды.

141-чи иш. Берилген этимлени озгъан заманда бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю: **Мен** джырлагъанма.
Сен джырлагъанса.
Ол джырлагъанды.

Джырла, ёрле, серме, джый, сюрмеле.

142-чи иш. Экскурсиягъа баргъаныгъызны юсюнден ичинде озгъан заманны этимлери болгъан хапарчыкъ джазыгъыз.

143-чю иш. Тюбюнде берилген этимлени озгъан заманда бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю: **Мен** айтхан эдим.
Сен айтхан эдинг.
Ол айтхан эди.

Айтхан эдим, билген эдим, санагъан эдим, ышандыргъан эдим.

144-чю иш. Берилген этимлени озгъан заманда бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю: **Биз** сокъгъан эдик,
Сиз сокъгъан эдигиз,
Ала сокъгъан эдиле.

Озгъан эдик, сокъгъан эдик, джаратхан эдик, тюзетген эдик, сагъайгъан эдик.

145-чи иш. Бу айтымлада озгъан заманны этимлерини тюблерин сызыгъыз.

1. Айтек биринчи кере поездни кёргенинде, уллу сейир болгъан эди. 2. Темир джол бла юйле кетиб бара эдиле деб хапар айтхан эди. 3. Ишни мен алай болгъанын билген эдим. 4. Ахмат ол китабны эртде окъугъан эди. 5. Ол аны хапарын чырт унутмай эди.

146-чы иш Бу назмуда озгъан заманны этимлерин табыгъыз.

Шамайны къуру да джалчылыкъда
Тохтаусуз кёб джыллары ётген эди,
Джалчылыкъ бла санларындан бошаб,
Ишлерге кючю къалмай кетген эди.

Терсни, тюзню билирге да суймейди,
Ала киби́к кѣб ишчини сойгъан эди,
Ишчи халкъны адам киби́к кѣрмейди,
Хатерсизлей кѣб ишчини джойгъан эди.

* * *

Мариям мындан уялыб,
Эм да къоркъуб къачхан эди,
Аурууу да ол кече
Бютюн къыйын болгъан эди.

(Байкъулланы Д.)

147-чи иш. Ичинде бу берилген сѣзле болуб, айтымла къурагъыз.

Тебреген эдиле, джетген эдик, чыкыгъан эдим, кѣргюзген эдим, ачхан эдик, джуууннган эдик. Этген эдик, джыйгъан эдиле, миннген эдиле, командир эди, Матрос эди.

командир

матрос

148-чи иш. Берилген джарты айтымланы къыйырларына озгъан заманны этимлерин къошуб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

Биз бир кюн экскурсиягъа Мен анда кѣб зат Машина талада Биз барыбыз да таугъа Мен тауну ол бир джанына къараб, кѣл Биз ол кѣлге барыб Алгъын районда радиосу болгъан юй аз

район

радио

149-чу иш. Бусагъат заманны этимлерин озгъан заманнга ауушдуруб джазыгъыз.

Юлгю. Мен лагерге баргъанма.

Мен лагерге барама. Таулада гокка хансла кѣреме. Машина келеди. Адамла ишге ашыгъадыла. Кюн къыздырады. Ханс чайкъалады. Сабанла ёседиле. Юйле ишленедиле.

150-чи иш. Бусагъат заманы этимлерин озгъан заманнга салыб джазыгъыз.

Юлгю. Кюн тутулуру талай кюнню алгъа газетде джазылгъан эди.

Кюн тутулуру талай кюнню алгъа газетде джазылады. Тутулуру кюннюнде да радио бла бериледи. Алай а биз бурун медресеуулукъну заманындача не шок атмайбыз, не дауурбаз къакъмайбыз, мияла кесеклени джалын этебиз, сора кюннге къараргъа хазырланабыз.

151-чи иш. Хапарны ал джаны бериледи, къалгъанын планнга кере кесигиз джазыгъыз.

Колхозну малчылары малла бла джайлыкълагъа чыкъгъандыла, фермалары да джарашыб ишлеб тебрегендиле. Кёк чууакъ тургъанлай, бир булутчукъ чыгъыб, уллудан уллу болуб, кёкню къаралтыб тебреди.

ПЛАН.

1. Кёкню къара булутладан толгъаны.
2. Уллу джангур джаугъаны.
3. Талай малны сюрюуден бёлюнюб къалгъаны.
4. Малчыла аланы излеб табханлары.
5. Ырхыла.
6. Кюнню аязыгъаны.

152-чи иш. Озгъан заманы этимлерин табыб, къайсы бетде, къайсы санда болгъанларын айтыгъыз.

Къаууму да джашчыкъны айтханына къулакъ ийиб тохтадыла. „Мен чебгеними берсем, не этериксе да,“ —деб Бийнегер сорду. Батал юсюнден чебгенин сыдырыб алыб, Ибрахимни къолуна тутдурду. Ибрахим юй чалдышха чыкъды. Къанамат бла Бадиматны элни къыйырына дери ашырыб, межамларына джыйылдыла. Ибрахим Къанаматны кесине энчи айтырма деб къойгъан хапарыны къыйырын айтды.

(Аппаланы Х.)

40-чы §. Этимни белгисиз формасы.

Этимни белгисиз формасы не заманлада, не бетледе, не да санлада тюрленмейди, кеси да не этерге? деген соруугъа джууаб береди.

С ёз ю ч ю н: джазаргъа, тинтерге.

153-чю иш. Берилген айтымлада этимлени белгисиз формасын табыб, тюблери сызыгъыз.

1. Мен школгъа барыргъа хазырландым. 2. Алий чабакъ тугаргъа тебреди. 3. Тенглерим келирге мен дерслерими этиб бошадым. 4. Биз кинодан юйге айланыргъа джауум да шош болду. 5. Мен Минги-Тауну кёрюрге эртдеден тансыкъ болуб тура эдим.

154-чю иш. Берилген сёзледен этимлени белгисиз формаларын кёурагъыз.

Ю л г ю. Ташы—ташыргъа.

Ташы, сайла, сат, сюр, ангылат, ишле, чал, джый.

155-чи иш. Айтымлада этимлени белгисиз формаларын табыб, алагъа не этерге? деген сорууву салыгъыз.

Ю л г ю. Танг атаргъа (не этерге) ишиме ашыгъыб уяндым.

1. Мен таугъа чыгъаргъа сабий заманымда юреннген эдим. 2. Джюзерге кеч тюзелген эдим. 3. Дерсибизни бошаргъа школда кино башланды. 4. Барыбыз да киногъа къараргъа разы болдукъ. Кюн тиерге ийнеклени эртденнги чыкъдан келтирдим.

156-чы иш. Бу берилген сёзледен этимлени белгисиз формаларын кёурагъыз.

Ю л г ю. Къара—къараргъа,

Къара, джара, изле, кёлтюр, сор, тынгыла, джырла, тебсе, ойна, кюл, къаз, джыгъыш, секир, чаб, сау, кют.

157-чи иш. Берилген сёзле ичлеринде болгъан айтымла кёурагъыз.

Кеберге, кебдирирге, чёгерге, чёкдюрюрге, джаяргъа, джайдырыргъа, тагъаргъа, такъдырыргъа, джегерге, джекдирирге.

158-чи иш. Берилген сёзледен этимлени белгисиз формаларын кёурагъыз.

Ю л г ю. Ташыйма, ташыргъа.

Ташыйма, джыяма, чалама, къалайбыз, теджейбиз, ётебиз, салды, тындырдыкъ, берди, алды, кёойду, кёрдюнг, келтирдик.

159-чу иш. Берилген сёзледен этимни белгисиз формаларын кёурагъыз.

Ю л г ю. Сюрдюк, сюрюле.

Сюрдюк, урдукъ, атаргъа, тырна, келтир, сал, кёорат, джый, ташы, бар, джибер, къаз, элт.

160-чы иш. Берилген этимледен бусагъат заманы этимлерин кёурагъыз.

Ю л г ю. Салгъан эдим, салама.

Салгъан эдим, салдым, салгъанма; келтирген эдим, келтиргенме, келтирдим; окъугъанма, окъугъан эдим, окъудум, окъурукъма, окъурма; къуйгъан эдим, къуйгъанма, кёчген эдим, кёчдюм.

161-чи иш. Берилген этимледен бусагъат, боллукъ, озгъан заманы этимлерин къауум-къауум этиб джазыгъыз.

Ишледим, чабышама, кютерме, махтана эди, къазарыкъма, ышандырдым, ийнанды, ашыгъырма, таныгъан эдим, джарашдырлыкъма, къарайма, бошарыкъма, бошайма, болушурукъма, джасарма.

162-чи иш. Берилген сёзледен бусагъат, озгъан, боллукъ заманы этимлерин кёурагъыз.

Ю л г ю. Джюз, дюземе, дюздюм, дюзгенме, дюзген эдим, дюзерикме.

Дюз, сюз, тедже, тур, сокъ, ойна, бил.

163-чю иш. Этимлени белгисиз формаларындан бирлик санда этимни озгъан заманын кёурагъыз.

Ю л г ю. Джыйылыргъа — джыйылгъанды.

Джыйылыргъа, къуралыргъа, бирлеширге, юлеширге, танышыргъа, бегитирге.

164-чю иш. Берилген сёзледен айтымла къурагъыз. Этимлени бусагъат заманга салыгъыз.

Ю л г ю. Джангур джауаргъа—джангур джауады.

Джангур джауаргъа, ханс кёгерирге, терекле чагъаргъа, каскала джырларгъа, кёк чартларгъа, джанкъылыч турургъа.

41-чи §. Этимни огъайлаучу формасы.

Ишни болмагъанын не да болмазлыгъын билдирир ючюн этимге **-ма, -ме** деген джалгъаула къошуладыла. Алагъа **огъайлаучу** этимле дейдиле. Сёз ючюн: Мен бермедим, алмадым.

165-чи иш. Берилген сёзлени бирлик, кёблюк санда да бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю.	Бирлик сан	Кёблюк сан
	<i>Мен бермедим</i>	<i>Биз бермедик</i>
	<i>Сен бермединг</i>	<i>Сиз бермедигиз</i>
	<i>Ол бермеди</i>	<i>Ала бермедиле</i>

Бермедим, кетмедим, сындырмадым, буздурмадым, билдирмедим.

166-чы иш. Берилген этимледен биринчи, экинчи, ючюнчю бетледе кёблюк санда огъайлаучу форманы къурагъыз.

Ю л г ю. Биз кълмайбыз, сиз кълмайсыз, ала кълмайдыла. Къачма, излеме, кюрешме, айланма, этме, болдурма.

Соруучу этимле.

167-чи иш. Берилген айтымлада соруучу этимлени табыгъыз.

1. Бюгюн тенгим тюкенден китаб алдымы? 2. Бюгюн дугъум джыяргъа барлыкъбызмы? 3. Асхат къобуз согъамыды? 4. Тау джайлыкъллагъа джолланы ишлеб бошагъанмыдыла? Сеит къошдан келликмиди?

42-чи §. Соруучу этимлени къралыулары.

Соруучу этимле *-мы, -ми, -му, -мю* деген джалгъаулагъа кършулуб къраладыла. Сёз ючюн: Барды—хапарлаучу этим. Бардымы?—соруучу этим.

43-чи §. Соруучу этимни бусагъат заманы.

Бетле	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи	<i>Ишлеймеми?</i>	<i>Ишлейбизми?</i>
2-чи	<i>Ишлеймисе?</i>	<i>Ишлеймисиз?</i>
3-чю	<i>Ишлеймиди?</i>	<i>Ишлеймидиле?</i>

168-чи иш. Берилген этимлени бирлик санда бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю. Урунамамы? урунамыса? урунамыды?

Урунамыса? ёсдюремисе? тенглешдиремисе? ишлеймисе? тырмашамыса?

169-чу иш. Берилген сёзледен соруучу этимлени бусагъат заманларын къруаб, кёблук санда бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю. Къадалабызмы? къадаламысыз? къадаламадыла? Къадал, тёз, айландыр, джарашдыр, кёллендир.

44-чю §. Соруучу этимни боллукъ заманы.

170-чи иш. Этимлени соруу джалгъауларыны тюблерин сызыгъыз.

Бюгюн Кисловодск шахаргъа самолёт учарыкъмыды? Алим тамбла лекция окърурукъмуду? Шахаргъа чыкъсакъ, излеген адамыбызны кёрлюкбюзмю? Таулада кър эриймиди? Бек къруансанг, джюрегинг тауладан мийик болгъанча кёрюнемиди?

171-чи иш. Берилген сёзледен боллукъ заманны соруучу этимлерин къурагъыз. Бирлик санда, 1, 2, 3 бетледе:

Ю л г ю. Унутурукъмамы? унутурукъмуса? унутурукъмуду?
Унутма, къурутма, къоратма, суутма, билдирме.

172-чи иш. Берилген сёзледен соруучу этимни кёблюк санда биринчи, экинчи, ючюнчю бетледе боллукъ заманы къурагъыз.

Ю л г ю. Джетерикбизми? джетерикмисиз? джетерикмидиле?

Джет, тый, ал, ызла, сызла, джара.

173-чю иш. Этимлени белгисиз формаларында соруучу этимлени боллукъ заманда кёблюк санларын къурагъыз.

Ю л г ю. Чабарбызмы? чабармысыз? чабарламы?

Чабаргъа, къутхарыргъа, суратларгъа, джомакъларгъа, бегитирге.

174-чю иш. Ичлеринде быллай сёзлери болгъан айтымла къурагъыз.

Сайланлыкъмыса? салдырлыкъмыса? ёлчелерикмисе? тёзерикмисе? кирликмисе? келтирликмисе?

45-чи §. Соруучу этимни озгъан заманы.

Бирлик сан:

Кёблюк сан:

Билдимми?

Билдикми?

Билгенмеми?

Билгенбизми?

Билгенми эдим?

Билгенми эдик?

175-чи иш. Озгъан заманы этимлеринден боллукъ заманы соруучу этимлерин къурагъыз.

Ю л г ю. Ишледим—ишлерикме? ишлерикмисе? ишлерикмиди?

Ишледим, окъудум, солудум, джаздым, оздум, келдим.

176-чы иш. Айтымлада озгъан заманны соруучу этимлерини соруучу джалгъауларыны тюблерин сызыгъыз.

Къобанны мынчакъла чача келген толкъунлары къарагъан кёзлени сукъландырамыдыла? Алийса тау башына чыкдымы? Мекер кёгюрчюннге уя ишледими? Ол джангы чыкгъан китабны окъудуму? Сен ол джангы джырны макъамына юрендингми?

177-чи иш. Этимледен соруучу этимни озгъан заманын къураб, бирлик санда бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю. Бардыммы? бардынгмы? бардымы? бардыкъмы?
бардыгъызмы? бардыламы?
Бар, къууан, сыйын, айыр.

178-чи иш. Озгъан заманны этимлеринден бусагъат заманны этимлерини къурагъыз. 1-чи бетде, бирлик санда.

Ю л г ю. Дейме, дейбиз, дейсе, дейсиз, дейди, дейдиле, дедим, тиледи, алландым, джылтырадым, къымылдадым.

179-чу иш. Берилген этимлени бирлик эм кёблук санда бетлеге салыгъыз.

Айтылгъан эдимми? Зауукъланнган эдимми? Джазылгъан эдимми?

180-чи иш. Берилген этимни белгисиз формаларындан озгъан заманны соруучу этимлерин къураб, бирлик санда бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю. Мен ашыкъгъанмамы?
Сен ашыкъгъанмыса?
Ол ашыкъгъанмыды?

Ашыгъыргъа, джангырыргъа, кёрюшюрге, джараргъа, чемерлерге.

181-чи иш. Бусагъат заманны этимлеринден бирлик санда бютеу бетледе озгъан заманны этимлерин къурагъыз.

Тилейме, кюрешеме, джюрюйме, къоратама, озама.

46-чы §. Болушлукъчу этимле.

Эди, эсе деген сёзле болушлукъчу этимледиле. Болушлукъчу этимле кёблук бирлик санда да боладыла эм бетледе да тюрленедиле.

Бетле	Бирлик сан	Кёблук сан
1-чи	сынай эдим	сынай эдик
2-чи	сынай эдинг	сынай эдигиз
3-чю	сынай эди	сынай эдиле

Болушлукъчу этимле бет ахырланы кеслерине аладыла эм да хар къуру да башха джазыладыла.

182-чи иш. Бу айтымлада болушлукъчу этимлени тюблерин сызыгъыз.

Джолгъа чыгъаргъа хар затны да хазырлагъан эдиле. Алай болса да къаралыб келгенин эслеб сабыр болгъан эдиле. Тенгим бир алакат назму джазгъан эди. Сиз ол кюн бир иги киногъа къарагъан эдигиз. Ленинграддан келген адамла Махаргъа барыб, аны ариулугъуна сейирсиниб къайтхан эдиле.

183 чю иш. Толмагъан айтымланы къыйрларына болушлукъчу этимле къошуб джазыгъыз.

Мен газет окъугъан... . Бизни совхозну аты чарсда озгъан... . Тауда ауругъанны вертолёт бла больницагъа джетдирген... . Сиз кимден эркинлик алгъан... ? Казбек былтыр мермер къазаргъа джарашхан... . Таулары башлары биринчи къардан агъаргъан... .

47-чи §. Этимни айтымда хапарчы болуб келгени.

Этим бирлик кёблук санда да айтымда хапарчы болуб келеди.

184-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Хапарчыланы тюблерин сызыгъыз.

Джай каникуллагъа чачылдыкъ. Мен атам къатыш мал фермагъа бардым. Ферма уллу, гокка ханслы талада орналгъан эди. Мен атама болушуб тебретим. Ийнеклени саууб бошагъанлай, мен бузоуланы отлауу иги болгъан джерге элтиб, кюте эдим. Фермада дагъыда ууакъ-тюек джумушха джарай эдим. Лекция окъургъа фермагъа чыкъгъан устазыбыз мени ишге джарашгъанымы кёрюб, бюсюреу этди. Мен биргеме ала чыкъгъан китабларымы да окъуй эдим. Биз социализмни ишлеб, энди коммунизм ишлейбиз.

социализм

коммунизм

185-чи иш. Окъугъуз, хапарчыланы тюблерин сызыгъыз.

Ленин ёлгенди, осияты къалгъанды.
Ленинизм ёллюк тюлдю! Сауду!
Аны бизге саугъа этиб къойгъанды.
Партиясы тушман чачмазлыкъ тауду.

(*Къаракетланы И.*)

Уруш оту ачылгъанлай,
Джолгъа атландым.
Джанны, къанны артха салмай,
Сени сакъладым.

(*Байрамукъланы Х.*)

186-чы иш. Хапарчылары этимни бусагъат заманындан къуралгъан 8 айтым джазыгъыз.

187-чи иш. Бу берилген сёзле хапарчылары болурча айтымла джазыгъыз.

Биледим, сыладым, саудула, чалды, къалды.

188-чи иш. Бу берилген сёзле хапарчылары болгъан айтымла джазыгъыз.

Илешдирген эди, сора эди, келген эдиле. Салгъан эди, тюшюндюрген эди, джоралагъан эди.

189-чу иш. Бу назмулада хапарчылары табыб, къайсы заманда, къайсы бетде болгъанларын айтыгъыз.

Окъургъа бардым,
Кёб билим алдым.
Джарыкълыкъ дунияны бередиле.
Тубан чачылды,
Кёзюм ачылды,
Мени адам кибик кёредиле.

* * *

Сени къойгъан осиятынг
Джол башчылыкъ этеди,
Хар бир иште муратынг,
Джолубузну кереди.

(Байкъулланы Д.)

190-чы иш. Берилген этимлени хапарчыла этиб айтымла джазыгъыз.

Айтырыкъма, джазарыкъма, туберикме, аллыкъма, сор-
лукъма.

191-чи иш. Айтымлада хапарчыла къайсы заманда, къайсы санда бол-
гъанларын айтыгъыз.

НАЛЬЧИК.

Нальчик шахаргъа мен биринчи кере бардым. Аны уллу-
лугъуна, ариулугъуна мен бек къууандым. Аны ол аламат
паркын да кёрдюм. Анда мен кесими къонакыгъа санамайма.

Мен Нальчикни андан бери ёмюрлюкге суйгенме. Анда тохтаусуз тохана юйле ишленедиле. Бу шахарны неси да игиди, алай болса да неден да адамлары игидиле. Ол себебден мени ненча да бу шахарда болурум келеди.

192-чи иш. Окъугъуз. Этимлени табыгъыз. Санларын, бетлерин, заманларын айтыгъыз.

„Къаралгъанла суу башына къалкъдыла,
Майна, аллары тюз чыгъаргъа джетгенди.
Аймуш, Аймуш, къойларыбыз чыкъдыла!“ —
Деб къарнашы къууанч таууш этгенди.

Ол тауушдан къойла бек юргендиле,
Не кесек да тохтамай мыллык атыб,
Ызларына къайтыб кетгендиле.
Джарлы Аймушну къуру джуртха къаратыб.

Къой кютерге бир да уста болгъанды.
Джанындан да къойларын бек суйгенди.
Кетмегенди джукъгъа къойларын къоюб,
Ол аланы тиллерин да билгенди.

(Орусланы М.).

193-чю иш. Этимлени къайсы заманда болгъанларын айтыгъыз.

Юч джыл болду темир ауда турама, ёшюнюмю тёрт джанына урама. Суу кюсейди ауузум мени, тёзелмейди, тамам юч джыл, суусабдан джукъ эзелмейди, джанады джюрегим, отдача, кюеди, джарыкъ кюннге чыгъарыгъын суюди. Болуш манга, ач киритни, чыгъайым, ауузум толу бир сууукъ суу уртайым.

(Байкъулланы Д.).

СЁЗЛЕУ.

48-чи §. Сёзлеуню ангылатыу.

Сёзлеу тилни кесегиди. Этилген ишни заманын, орнун, халын дегенча ышанларын кёргюзеди.

Сёз ючюн:

1. Биз кьачда кьой кьыркьаргьа барлыкьбыз. Кьачан? Кьачда (сёзлеудю).

2. Узакьда эчкиле кёрюнедиле. Кьайда? узакьда (сёзлеудю).

3. Ауругьанны саулугьу иги болгьанды. Кьалай? иги (сёзлеудю).

Сёзлеуле кьачан? кьайда? кьайры? кьалай? нечик? деген соруулагьа джууаб этедиле.

Сёз ючюн: бююн, быйыл, тёбен, онгнга, джаяулай, аз д. а. к.

194-чю иш. Хапарчыкьны джазыгьыз. Сёзлеулени тублери сызыгьыз.

Бир кече итибиз кьаты чабды. Четегде шыкьырт эшилди. Узакьда бёрю улуду. Кьарнашчыгьым кьоркьуб джылады. Ит дагьыда гузаба чабды. Атам бал четенле таба дженгил тебреди. Четенлени эрлей санады. Кьыйырындан бир четен кьорагьанын кёрдю. Ол кёзюуде огьары джаныбыздан таш тёнгереген таууш чыкьды. Айю бир четенни да кёлтюрюб кетген эди. Адамла ызындан чабдыла. Айюню ёлтюрюб, четенни ызына алыб келдиле.

195-чи иш. Кьачан? деген соруугьа джууаб этген джетт сёзлеу табыб. доскагьа джазыгьыз. Сора ала бла айтымла кьурагьыз.

196-чы иш. Къ а й д а? деген соруугъа джууб этген 7 сёзлеуню доскагъа джазыгъыз, сора ала бла айтымла къурагъыз.

197-чи иш. Къ а л а й? не ч и к? деген соруулагъа джууб этген он сёзлеуню доскагъа джазыгъыз, сора ала бла айтымла къурагъыз.

АЙТЫМ

49-чу §. Айтымны не болгъаны.

Толу муратны ангылатхан талай сёзге айтым дейдиле.

Сёз ючюн: Къобан Азов тенгизге къуюлады.

198-чи иш. Айтымланы ненчашар сёзден къуралгъанларына эсигизни бёле джазыгъыз.

1. Дырын къуругъанды. 2. Кюн иссиди. 3. Суу джылыды. 4. Къарылгъачла алашада учадыла. 5. Биз наныкъ джыыргъа барабыз. 6. Хасан чабакъ тутду. 7. Бекир бла Сосланбек джууундула. 8. Автобус шахардан кёб турмай келликди. 9. Энди таулада къарла эрий башлагъандыла. 10. Мал фермагъа телефон салдыла. 11. Айшатха телеграмма келди.

телефон

телеграмма

199-чу иш. Кесигиз 10-шар айтым къураб джазыгъыз.

50-чи §. Айтымланы къауумлары.

Айтымла хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучю боладыла.

Тюз хапарны билдирген айтымгъа хапарлаучу айтым дейдиле.

Хапарлаучу айтымны ахырына точка салынады.

200-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Точкаланы орунларына керекли харифлени салыгъыз.

ЧЫЧХАН БЛА КЪОНГУРАУ.

(Д ж о м а к ъ.)

Эртде-эртде чычханчыкъ бир къонгураучукъ табхан... . Ол къонгураучукъну мурджарда тас этген... . Чычханчыкъ къонгураучукъну табмагъан... . Ол джырлагъан... . Мурджаргъа алай айтхан... : „Къонгураууму бермей эсенг, сени отха атыб кюйдюре...“. Мурджар къулакъгъа да алмагъан... . Чычханчыкъ мурджарны кюйдюрюрге отдан джилтин тилеген... Чычхан анга отун салмагъаны ючюн от гурушха этген... да анга джилтинин бермеген...

201-чи иш. Джомакъны джазыгъыз. Керекли джерледе точкалары салыгъыз.

ЮЧ ШОХ.

Озгъан ёмюрлени биринде юч шох джашагъандыла шохла ат, бёрю, тюкю болгъандыла шохла джай джайлыкъгъа чыкъгъандыла, кыш ёзенде, дорбунда джашагъандыла бир джолда ёмюрге джаумагъанча бир терен къар джаугъанды, уллу боран келгенди ат къарны къазыб, къаудан отлай, тойгъанды бёрю ашаргъа мал табмай, бек ач болгъанды тюкю да чычхан туталмай, башха зат да табмай, ачдан ёлюрге тебрегенди ала экиси да атха бек зарлангандыла.

202-чи иш. Кесигиз сегизишер хапарлаучу айтым къураб джазыгъыз.

51-чи §. Соруучу айтым.

Кесинде сорууу болгъан айтымгъа **соруучу айтым** дейдиле. Соруучу айтымны аягъында **соруу белги (?)** салынады.

С ё з ю ч ю н: Балбу, киногъа барлыкъмыса? Сеннге ненча джыл болгъанды?

203-чю иш. Соруучу айтымладан хапарлаучу айтымла кзураб джазыгъыз.

Юлгю. Къыш джууукълашдымы? Къыш джууукълашды.

1. Къыш джууукълашдымы? 2. Тереклени чапракълары агъыб башладыламы? 3. Север джанындан сууукъ джелле шууулдаймыдыла? 4. Кетерик къанатлыла джылы джерге кетиб бошадыламы? 5. Кёзлеу суучукъла къабырчакълана тебредилеми? 6. Малчыла малланы къыш турур джерлерине келтирдилеми? 7. Узаймай кър джаудуму? 8. Кър джаугъанында ауушла бителдилеми? 9. Умар къачны юсюнден сочинение джаздымы?

СОЧИНЕНИЕ.

204-чю иш. Точкаланы орунларына соруучу айтымла джазыгъыз.

Юлгю. Халимге ненча джыл болгъанды?

Халимге къркъ джыл болгъанды.

1. ?

Халимге къркъ джыл болгъанды.

2. ?

Ол совхозда ферманы тамадасы болуб ишлейди.

3. ?

Аны фермасы алчы фермагъа саналады.

4. ?

Ферма сют планын 116 процентге толтургъанды.

5. ?

Ийнекле семиздиле.

6. ?

Малчыла иги ишлейдиле.

7. ?

Ферма къыш Къумуш-Башында къышлайды.

8. ?

Ферма джай Буруш-Сыртына кечеди.

9. ?

Малчылада эм иги ишлеген Орусланы Окъубду.

205-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, Соруучу сёзлени тюблерин сызыгъыз.

1. Сен не дейсе?
2. Сен тюнене киногъа нек бармагъан эдинг?
3. Ибрахим Киевден къачан келликди?
4. Сизни юйюгюз къайсы орамдады?
5. Сен кимни джашыса?
6. Бригадир къачан келликди?
7. Бюгюн джангур джауарыкъмыды?
8. Сен узунлукъгъа ненча метрге чынгайса?

метр

206-чы иш. 10-шар соруучу айтым къураб джазыгъыз, Соруу сёзлени тюблерин сызыгъыз.

52-чи §. Кёлтюртюочю айтым

Кёлтюрюлюб айтылгъан айтымгъа **кёлтюртюочю айтым** дейдиле. Кёлтюртюочю айтымны ахырына **кёлтюртюу белги (!)** салынады. Сёз ючюн: **О хахай, бери чаб!**

207-чи иш. Айтымланы тюз окъугъуз.

1. Джашасын пролетариатны темир къаласы! 2. Хайдагъыз, джолдашларым, джарыкъ джашау ишлейик!

3. Дженгил бол, алан, кий чабыр!

— Ой, ашыкъдырмачы, сабыр!

4. Майна къоян, майна къоян!

Джукъунг дженгиб турма да, уян!

Сен тели кёреме баям!

Хайда, хайда ызындан таян!

(*Ертенланы А.*)

208-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, керекли тыйгъыч белгилерин салыгъыз.

1. Анам мен отуннга барлыкъма

2. Анам къууан отуннга барама

3. Салам сизге багъалы таула

4. Биз насыблы джуртну пионерлерибиз

5. Москвадан артистле къачан келликдиле

6. Мен тёртюнчю классда окъуйма

7. Джашасын джангы джашау

209-чу иш. Ичинде хапарлаучу, соруучу, кёлтюртюучю айтымлары болгъан хапарчыкъ джазыгъыз.

53-чю §. Айтымны баш членлери.

Айтымда соруугъа джууаб берген сёзле барысы да **айтымны членлери** боладыла.

Сёз ючюн: Алимат (ким?) школгъа дери (къа иры?) барды (не этди?)

Былайда **дери** деген сёзден къалгъанла айтымны членлеридиле.

Айтымны членлери эки къауумгъа юлешинедиле.

1. Баш членле. 2. Сансыз членле.

Баш членле деб башчы бла хапарчыгъа айтадыла. Сёз ючюн: **Билял Учкуланда джашайды.**

Былайда *Билял джашайды* деген сёзле баш членледиле, Учкуланда деген сёз сансыз членди.

54-чю §. Башчы.

Айтымда башха сёзге бойсунмагъан, кеси да **ким?** не? деген соруулагъа джууаб берген сёзлеге **башчы** дейдиле.

Сёз ючюн: 1. суу (не?) чайкъалады. 2. Добай (ким?) къошдан келди.

210-чу иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыланы тюблерин сызыгъыз.

Къар эрийди таулада. Кырдык чыгъады тюзге. Джылккы, тууар, эчки, къой, джабагъыларын артыб, чапырылыб отлайдыла. Суула да терк агъадыла. Гокка хансла чыгъадыла.

(Кулиев Х.-М.)

211-чи иш. Кесигиз онушар айтым къураб джазыгъыз. Башчыланы тюблерин сызыгъыз.

212-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчылагъа тыйыншлы соруула салыгъыз.

1. Сибириб джолну сууукъ джел джетди. (*Хубийланы О.*)

2. Кюкюреб, джашнаб бир джауум джетди.
3. Тютюн орамны юсюн тубан басханча басыб эди.
4. Кюндюзгю кюн тубан басханы ючюн, орам къарангы эди.
5. Къарангы Гаврошха джарады.
6. Ол патронланы алыб, патронташланы ичлерин бошата эди.
7. Джел аны чачын тарай эди. (*Виктор Гюго*).

55-чи §. Хапарчы.

Башчыны хапарын айтхан сёзлеге **хапарчы** дейдиле. Хапарчы не этеди? не этиледи? къалайды? дегенча соруулагъа джууаб береди. Сёз ючюн: 1. Айтек (ким?) джазады (не этеди?). 2. Ийнек (не?) сауулады (не этиледи?) 3. Джашчыкъ (ким?) маджалды (къалайды?),

213-чю иш. Хапарчыкъны джазыгъыз. Башчыланы тюблерин бир сыз бла, хапарчыланы тюблерин эки сыз бла сызыгъыз.

Бир кеме бютеу дуняны тегерегине айланыб къайтыб келе эди. Асыры исси кюн болгъандан адамла барысы да кемени башына чыкъдыла. Адамланы араларында бир уллу маймул аланы булджута эди. Маймул капитанны джашчыгъыны бёркюн алыб, кемени мачтасына илиниб чыкъды. Адамла барысы да кюлдюле. Джашчыкъ тынгылаб къалды. Маймул бёркню джыртыб башлады. Джашчыкъ маймулгъа чалманды. Матросла кюлдюле. Джашчыкъ къызарды. Ол къабдалын тешиб мачтагъа ёрлеб башлады.

(*Л. Н. Толстойдан*)

214-чю иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыланы бир сыз бла, хапарчыланы экишер сыз бла тюблерин сызыгъыз.

1. Ибрахим дерсинден юйюне джортуб кирди. 2. Мёлехан Ибрахимни ойнаргъа кетгенин эследи. 3. Ол Ибрахимни излерге бармады. 4. Къарангы болуб башлагъанды. 5. Джер-

джерде джылтырауукъ къуртчукъла джылтыраб ташаядыла. 7. Ийнекле, джелинлери къызыб, келедиле. 7. Бешике бир сабий джылайды.

(Аппаланы Х.)

215-чи иш. Точкаланы орунларына керекли хапарчыланы салыб, айтманы джазыгъыз.

Мичурин кесини ишин журналлада джазыб Министрланы ишин бек магъаналыгъа Мичурин къралдан болушлукъ Ишим зыраф болады деб Мичурин бек Ол Козлов шахаргъа америкачыланы келгенлерин Америкачыла Мичуринни Америкагъа Ол ала бла барыргъа

Керекли хапарчыла: башлагъанды, санагъандыла, тилегенди, бермегендиле, ачий эди, эштгенди, чакъыргъандыла, унамагъанды.

216-чы иш. Кесигиз 10-шар айтм джазыб, башчыла бла хапарчыланы тюблерин сызыгъыз.

56--чы §. Айтмны сансыз членлери.

Башчы бла хапарчыгъа айтмны **баш членлери** дейдиле.

Айтымда аладан башха къаллай болса да соруугъа джууаб берген сёзлеге айтмны **сансыз членлери** дейдиле.

Юлгю: Къызыл байракъ чайкъалады. Былайда **байракъ** (не?) башчы; **чайкъалады** (не этеди?) **хапарчы**, **къызыл** (къаллай?) **сансыз членди**.

Айтмны сансыз членлери не башчыны, не хапарчыны, не да бир-бирлерин ачыкълаб келедиле. Ала **юч къауумгъа** юлешинедиле: **толтуруучула**, **ачыкълаучула**, **болумла**.

57-чи §. Толтуруучула.

Кимни? нени? кимге? неге? кимде? неде?
кимден? неден? деген соруулагъа джууаб болгъан
сѣзлеге **толтуруучула** дейдиле.

Сѣз ючюн: Къурманбий Османны юйлерине ашыр-
ды. Османны деген сѣз толтуруучуду. Айшат ки-
табны бек сюеди. Китабны деген сѣз толтуруучуду.

217-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Толтуруучулары тюблерин сы-
зыгъыз.

1. Мен Алийсагъа сѣлешдим.
2. Атам отунну джарды.
3. Анам ийнекни сауду.
4. Къарнашым сюрюуге кетди.
5. Эсен Бакуну кѣрмегенди.
6. Солтан-Мурат шемшерден къашыкъ этди.
7. Юзейир кийикни эследи.
8. Къаргъа терекге къонду.
9. Джумарыкъ хансада отлайды.
10. Агъач тауукъ агъачны къзады.
11. Чабакъ суудан чыкъмайды.
12. Бѣдене суугъа кирмейди.

218-чи иш. Точкалары орунларына керекли болуш ахырлары сала,
бу айтымланы тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.

1. Осман Умар... джыкъды.
2. Умарны джаны... тийди.
3. Ол Осман... кѣлкълды болду.
4. Дырынчыла дырынла... къургъакълай джыйдыла.
5. Ол къазан... сют къуйду.
6. Борис от... отунла салды.
7. Кюн, джер... джылытды.
8. Кѣк... булут джокъду.
9. Колхозчула бачхала... сугъарадыла.
10. Ыйыкъ... джети кюн барды.
11. Ишчиле иш... кетдиле.
12. Шапа къош... къалды.
13. Ёребаш ийнек семиз... .

Ёребаш

219-чу иш. Кесигиз толтуруучулары болгъан 10-шар айтым къураб
джазыгъыз.

58-чи §. Ачыкъялаучула.

Затны ышанын танытхан, къяаллай? неллай?
къяайсы? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеге
ачыкъялаучула дейдиле.

Сёз ючюн: Мийик кёкде джулдузла кёрюнедиле.

Мийик—ачыкъялаучуду. Къяаллай? деген соруугъа
джууаб береди.

220-чы иш. Хапарчыкыны джазыгыыз. Ачыкъялаучулары тюблерин сызыгыыз.

Танг атды. Чыммакъ чакъгъан терекле кёрюндюле. Къанатлыла аламат джырла джырлайдыла. Исси кюн тиерикди. Таудан салкын аяз урады. Ол ариу ийисни келтиреди. Терен ханса малла отлайдыла. Акъбаш таулары башларына кюн таякъла тиедиле. Терен ёзенледе алкын салкынды. Уллу сууну тауушу узакъгъа эштиледи. Бойнакъ айю да мамурачы бла чынгыл къяяны башындан къярайды. Къяяны тюбюнде субай терекле ёседиле.

221-чи иш. Точкалары орунларына керекли ачыкъялаучулары салыб джазыгыыз.

1. ... тауну субай ёсген ... нызысы! 2. Чарса .. ат ... атны озду. 3. ... суудан ётерге кыйынды. 4. ... сабий устазы да, сохталаны да къууандырады. 5. Школ садда ... терекле ёседиле. 6. Алада ... алмала, ... шабдалла, ... кертмеле битедиле. 7. Биз ... бёрюню ёлтюрдюк.

Керекли ачыкъялаучула: мийик, кёк, тору, къяра, уллу, иги, аламат, кызыл, тюкю, татлы, уллу.

222-чи иш. Кесигиз ачыкъялаучулары болгъан сегизшер айтым къураб джазыгыыз.

59-чу §. Болумла.

Орун, заман, хал дегенча ышанланы кѣргюзген сансыз членлеге болумла дейдиле.

Болумла талай кѣауумгѣа юлешинедиле.

1. Орунну болуму. 2. Заманны болуму. 3. Халны болуму.

60-чы §. Орунну болуму.

Орунну болумлары этилген ишни орнун кѣргюзедиле. Кеслери да кѣайда? кѣайры? кѣайдан? кѣалайтын? деген соруулагѣа джууаб бередиле. Сѣз ючюн: Окѣуб Буруш-Сыртында малчыды. Буруш-Сыртында **орунну болумуду**. (Кѣайда?) деген соруугѣа джууаб береди.

223-чю иш. Окѣугѣуз, орунну болумларын табыгѣыз.

БИЙЧЕСЫНДА.

Мени атам Бийчесында джылкѣычы эди. Ол джылкѣыны чегет кѣыйырында кюте эди. Бир кюн тау табадан уллу джангур джауду. Атамы кѣрюрге анам бла мен Тохтамишле бла баргѣан эдик. Бизни биргебизге гитче кѣарнашчыгѣым да келген эди. Былайда джылкѣыладан сора да кѣб малла отлайдыла. Таулада алкѣын кѣарды. Атам бизни элден баргѣаныбызны кѣргенинде, бек кѣууанды. Эки кюнден сора биз элге кѣайтдыкѣ.

224-чю иш. Кесигиз орунну болумлары болгѣан онушар айтым джазыгѣыз, болумланы тюблерин сызыгѣыз.

61-чи §. Заманны болуму.

Заманны болумлары *ишни заманын* танытадыла. Кеслери да къачан? не заманда? дегенча соруулагъа джууаб бередила. Сёз ючюн: *Эски ай ингирде чыкъмайды*. Ингирде заманны болумуду. *Къачан?* деген соруугъа джууаб береди?

225-чи иш. Заманны болумларына тыйыншлы соруула сала, джазыгъыз.

Юлгю: Мен суугъа баргъаным сайын (къачан?), сени кёреме.

1. Тракторчу плугланы джарашдырды. 2. Тамбла биз экскурсиягъа барлыкъбыз. 3. Бурунгу джыл орнатхан терекле-рибиз экинчийыл кёгет ашатырыкъдыла. 4. Бюгюн эртде кеч болса да джангур джауарыкъды. 5. Джазны бурну къар-гъанлай, колхоз ишлерин башлайды. 6. Кюн батхандан сора салкъын айланады.

плуг

62-чи §. Халны болуму.

Халны болумлары ишни къалай этгенин кёргюзедила. Къалай? нечик? деген соруулагъа джууаб бередила.

Сёз ючюн: Колхозла бай джашайдыла. Былайда (бай) деген сёз хал болумну танытады. Къалай? *деген* соруугъа джууаб береди.

226-чы иш. Айтымланы джазыгъыз, халны сёзлеулериини тюблериини сызыгъыз.

1. Халкъны культурасы дженгил ёседи. 2. Ракай шахардан джаяулай келди. 3. Барыбыз да орусча устабыз. 4. Кёккёз

кѣб сѣлешеди 5. Лариса тынч олтурады. 6. Бизни саулугъубуз игиди.

227-чи иш. Айтымланы джазыгъыз, болумланы тюблерин сызыгъыз.

1. Джашай эдик элледе, мюрзеу битмез джерледе, башы ачыкъ гѣзенде, ташлы, агъачлы ѣзенде. (Къаракѣтланы И.)
2. Усгаз 12 сагъатда келди. 3. Булбул ариу джырлайды.
4. Къачда тереклени чапракълары агъадыла. 5. Тюненели кюн бузулгъанды. 6. Джангур къаты джауады. 7. Эртденбла кюн къыздырыб тиерик болур.

онеки

устаз

228-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчыланы бир сыз бла, хапарчыланы эки сыз бла, сансыз членлени да гылджа сыз бла тюблерин сызыгъыз.

1. Чомур пилни кѣрмегенди. 2. Пил уллу джаныуарды.
3. Маймулла Африкада кѣбдюле. 4. Доммай ариу джерди.
5. Алхаз былтырдан бери бизге келмегенди. 6. Доммайда туристле солуйдула. 7. Бир джолда Хасан Локъманлагъа келген эди. 8. Самолет дженгил учады. 9. Бусагъатда орусча къартла да биледиле. 10. Ауругъанны температурасы тюшдю.

температура

63-чю §. Джайылмагъан айтым.

Къуру башчы бла хапарчыдан къуралгъан айтымгъа джайылмагъан айтым дейдиле.

Сѣз ючюн: Ат чабды. Къар джауады.

229-чу иш. Кесигиз сегизишер джайылмагъан айтым къураб джазыгъыз.

230-чу иш. Бу сёзлеге кесигиз хапарчыла кьошуб джазыгъыз.

Ю л г ю: Жел урады.

Жел, джангур, Кюн, Ай, сабан, тенгиз, чегет, кьар, джол, сохта, устаз, мамырлыкъ, сабий, фонд, атам, анам, арба.

фонд

мамырлыкъ

231-чи иш. Бу хапарчылагъа кесигиз башчыла кьураб джазыгъыз.

Ю л г ю: Ийнек ёкюреди.

Ёкюреди, макъырады, кишнейди, кьангкъылдайды, шууулдайды, джызылдайды, джауады, букъулайды.

64-чю §. Джайылгъан айтым.

Башчы бла хапарчыдан сора да сансыз членлери болгъан айтымгъа **джайылгъан айтым** дейдиле.

Сёз ючюн: *Ат дженгил чабды. Къар боранлаб джауады.*

232-чи иш. Бу башчылагъа хапарчыла эм да сансыз членле кьураб окъугъуз.

Атам Осман Джай Кече

233-чю иш. Бу башчылагъа хапарчыла эм да сансыз членле кьураб джазыгъыз.

Ю л г ю: Бизни къатыбызда мийик джар барды.

Джар, Къобан, Къарачай шахар, Учкулан, Назир.

джангур

234-чю иш. Джайылмагъан айтымладан джайылгъан айтымла кьураб джазыгъыз.

Ю л г ю: Турнала барадыла. Турнала узакъгъа учуб барадыла.

Кюнле къысхаргъандыла. Чапракъла агъадыла. Терекле саргъаладыла. Суула таркъаядыла. Сабийле ойнайдыла.

65-чи §. Биртукъум членле.

Айтымда бир соруугъа джууаб этген сёзлеге айтымны **биртукъум членлери** дейдиле. Айтымны биртукъум членлери не башчыгъа, не хапарчыгъа не да сансыз членнге байланадыла.

Сёз ючюн: 1. *От джанды, кыыздырды, джилтинледиди, тютюнледиди, джукъланды.* Былайда от деген сёзден кългъанла бары да не этди? деген соруугъа джууаб бередила. Ала биртукъум членледиле, кеслери да башчыгъа байланадыла, хапарчыладыла.

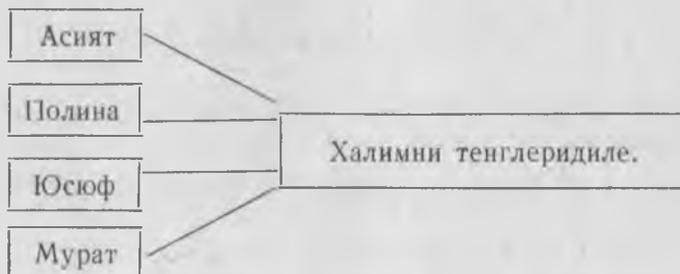
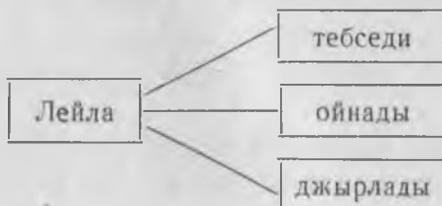
2. *Хасан, Хусей, Умар, Осман, Идрис* келдиле.

Былайда келдиле деген сёзден кългъанла барысы да ким? деген соруугъа джууаб этедиле. Ала **биртукъум** членледиле. Хапарчы бла байланыбдыла, башчыладыла.

3. *Зухра къара къашлы, къара кёзлю, узун чачлы, акъ шилли кызычккъды.*

Былайда **Зухра** кызычккъды деген сёзледен кългъанла бары да къллай? деген соруугъа джууаб этедиле. Ала биртукъум членледиле, хапарчы бла байланыбдыла. Айтымны сансыз членлеридиле.

235-чи иш. Бу айтымланы схемаларын джазыгъыз.





Суу шууулдайды, шоркзулдайды, чайкылады. Махар, Бий-чесын, Ыбчык джайлыкыладыла. Халит кюйланы, эчкилени, тууарланы, атланы кердю.

66-чы §. Биртукъум членледе запятойла.

1. Биртукъум членле бир-бирлеринден запятойла бла айырыладыла.

Сёз ючюн: Колхоз арпа, будай, нартюх, зынтхы себди.

2. Биртукъум членлени экиси бир байлам бла байлансала, араларына запятой салынмайды.

Сёз ючюн:

а) Нарат бла нызы тауда ёседиле.

б) Нарат нызы да тауда ёседиле.

236-чы иш. Керекли запятойланы сала джазыгыз.

Украина Белоруссия Грузия Армения Азербайджан Узбекистан Къзахстан Таджикистан Туркменстан Латвия Литва Эстония Молдавия РСФСР Союз республикаладыла. Нарат бла нызы мийик джерни сюедиле. Хасан да Шакъман да иги окъуйдула. Анам базардан алмала кертмеле балийле джюзюмле келтирген эди.

237-чи иш. Кесигиз биртукъум членлери болгъан айтымла джазыгыз.

238-чи иш. Биртукъум членлери башчыла болгъан бешишер айтым джазыгыз.

Юлгю: Бизни таулада дугъум, наныкъ, джилек, ишкилди, мусхот бек кёбдю.

239-чу иш. Биртукъум членлери хапарчыла болгъан 5-шер айтым джазыгъыз.

Ю л г ю: Солтан окъуду, джазды, солуду.

240-чы иш. Биртукъум членлери айгъакълаучу сёзле болгъан беши-шер айтым къураб джазыгъыз.

Ю л г ю: Мен Пушкинни, Лермонтовну, Некрасовну джазгъанларын окъуйма.

67-чи §. Бош эм да къош айтымла.

1. Эки баш членден не да алагъа да сансыз членле къошулуб къуралгъан айтымгъа **бош айтым** дейдиле.

Сёз ючюн: Кюн джауумсурайды. Эртденбладан бери кюн джауумсурайды.

2. Эки не да андан кёб бош айтымдан къуралгъан айтымгъа **къош айтым** дейдиле. Сёз ючюн: Жангур аязыды да, кюн тийди. Ырхы келди да, джар болду. Сейит шахардан келди, джашчыгъы аллына чабды.

241-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Башчы бла хапарчыны къалай къуралгъанларына эс бёлююз.

1. Джатдай къарнашыны юйде хапарын айтды, мен анга туберге ашыкъдым. 2. Джауум джауду да, ханс кёлтюрюлдю. 3. Танг атды да, халкъ къозгъалды. 4. Роза дерслерин этди, Рашит да анасына болушду.

242-чи иш. Айтымланы джазыгъыз. Баш члеплени тублерин сызыгъыз.

1. Джаз да болду, чырпы да чакъды. 2. Танг да атды, тубан да чачылды. 3. Кюн къыздырды, балчыкъ къуруду. 4. Ийнекле тойдула. 5. Ала эртден чыкъдан келдиле. 6. Саууучула ийнеклени саудула, сют ташыучу машина да келди. 7. Джол къыйын эди, алай болса да шофер машинаны бек таб джюрюте эди. 8. Бир кёк кюкюрей эди, бир джангур джауа эди, бир кюн аязый эди, бир да джанкъылыч тура эди.

243-чю иш. Кесигиз алтышар къош айтым къураб джазыгъыз.

68-чи §. Байламсыз эм да байламлы кѳош айтымла

Аллында юлгюледе кѳергюзюлгенча, кѳош айтымла байламсыз эм байламлы кѳуралыргѳа боллукѳдула.

Байламсыз кѳош айтымла.

1. Кѳулакѳ юзюлдю, кюрт джолну джабды.

244-чю иш. Байламсыз кѳош айтымланы джазыгѳыз. Баш членлерин айыргѳыз.

Ю лгю: Ханафий чалкѳыны керилиб тартады, сол джанында кѳк дюрю узундан узун созулады.

Кюн тийди, чыкѳ кебди, исси болду, чибинле джызылдай башладыла. Заман джетди, чалкѳычыла азыкѳгѳа тохтадыла. Шапа ашарыкѳ берди, джыйын азыкѳ ашады. Ала чалкѳылары табладыла, учетчик джер ѳлчелерге кетди.

245-чи иш. Тѳртюшер байламсыз кѳош айтым джазыгѳыз.

Байламлы кѳош айтымла.

Ай да тийди, ѳзен да джарыды. Былайда: Ай тийди (1-чи айтым), ѳзен джарыды (II-чи айтым). Экиси бир-бирине байламланы кючлери бла байланадыла.

246-чы иш. Байламлы кѳош айтымланы баш членлерин айырыб джазыгѳыз.

Ю лгю: Кюн да булутха кирди, малла да отларгѳа джайылдыла.

Кѳойчу да тууайлады, кѳойла да юркдюле, джаллы да кѳатышды, шкок да атылды. Шагѳабан бѳрюню ургѳан эди, алай болса да бѳрю ѳлмеген эди. Эртденбла кѳан ызын ызлаб, сюрюучюле итле бла джайылдыла, узакѳ бармай итле ѳлген бѳрюню табдыла.

247-чи иш. Кесигиз ючюшер байламлы кѳош айтым джазыгѳыз.

248-чи иш. Тилни кесеклерин юлгюдеча айырыб джазыгыз.

Юлгю: Темир (не?—ат); учады (не этеди?—этим).

Темир, учады, кыйнайды, къар, ауур, таш, адам, онбир, тегене, тюнене, джайлыкъла, узун, эмен, марал, терек, къуу-анады, ёседи, кёз, сары, былтыр, джашил, мен, сен, Хасан, ол-

249-чу иш. Тилни кесеклерин юлгюдеча айырыб джазыгыз.

Юлгю: Тёбентин (къалайтын?—сёзлеу).

Тёбентин, бюгече, бюгюн, тау, Ай, Кюн, омакъ, джараулу, билимли, ариу, джююлдейди, тигелейди, шуулдайды, темирчи, малчы, биз, сиз, ала, огъартын, апрелде.

250-чи иш. Байламлы къош айтымланы баш членлерини тюблерин сызыгыз.

Къонгурау да къагъылды, Сафар да юйлеринден чыкъды. Джашчыкъ бек гузаба келди, алай болса да ол джетгинчи дерс башланды. Сафар эшикни къакъды. Устаз анга классха кирирге эркинлик берди, не ючюн десенг Сафар ол кюн бол-маса, кечге къалмагъан эди. Сафар партагъа олтурду да ариф-метика китабын алды, нек десенг, ол арифметиканы дерси эди.

251-чи иш. Суратда кёрюннген бачха кёгетлени атларын башчыла этиб талай айтым джазыгыз.



252-чи иш. Тёртюшер байламсыз кьош айтым джазыгъыз.

253-чю иш. Тёртюшер байламлы кьош айтым джазыгъыз.

ТУУРА СЁЗ.

69-чу §. Туура сёзню ангылатыу.

Айтымда башха адамны сёзюн тюрлендирмей бериуге туура сёз дейдиле.

Туура сёзню эки джанындан да кавычкала салынадыла, кеси да уллу хариф бла джазылыб башланады.

254-чю иш. Бу айтымлада туура сёзлени табыгъыз.

1. „Керти айтаса“,—деб Аныуар анга хапар айта тургъан джашны кёзюне къарады. 2. „Къазауатны заманында Ата джургну сакълар ючюн бизни элден да джигитлик этген джашларыбыз кёбдюле“,—деди Келимат. 3. Колхозну председатели кёлтюртерек да эгиб айтды: „Быйыл былтырдан эсе эки къатха кёб мюргеуе джыйгъанбыз“. 4. Ол кийикге былай хапар мен сордум: „Кийик эсенг, ышаннга салыб атма къой!“ („Бийнегерден“). 5. „Къой, Осман, джамчыны“,—деб партизанла тиледиле. „Огъай, кавказ джамчыны мен кишиге къоймазма“,—деди Осман. „Былай къыйынлыкъ джетген кюн ким болушур“,—деб Михаил Османнга айланды.

(Сюйюнчланы А.)

Кёкге къараб Хасан алай айтды: „Кёкню туюб туюб къалады, жангур тохтамай эсе“. „Эртденги хауа адамны саулугъуна бир да игиди“,—деб врачла алай айтадыла. „Быйыл бизни фермабыз алгъа чыгъарыкъды“,—деб Алий хапар айтды.

255-чи иш. Бу айтымланы окъугъан заманыгъызда туура сёзню ауазыгъыз бла билдире окъугъуз.

1. Бийнегер кечигирек сейирсиниб, къызаргъан кёзлерин ууа сорду: „Тоба, тоба, ким алды олсагъатха аны?“ 2. Ибрахим къангишча ёрге сюелиб: „Ма мен алгъанма“,—деб

бармагы бла кёкюрегин тюртдю. 3. „Алайды, алайды, джюй-юсхан“,—деб эллиле кычырыша кьалдыла. 4. Семен кьатына келиб, ышара сорду: „Къалайды, къобаллыкьмыса?“.

(Аппаланы Х.)

70-чи §. Туура сёзню джазылыуу.

Туура сёз авторну сёзлеринден сора келсе, туура сёзню аллында **эки точка** (:) салынады.

Сёз ючюн: **Сюрючю нёгерине кычырды:**
„Кьойланы тёбен джанларындан тыя кел!“

Авторну сёзлери туура сёзден сора келселе, туура сёзден сора **запятой бла тире** салынадыла.

Сёз ючюн: *„Ферманы кьатына вертолёт келиб кьонду“*,—деб бир атлы хапар айтды.

Туура сёз авторну сёзлерини ичинде келсе, туура сёзню аллында **эки точка**, ызындан **запятой бла тире** салынадыла.

Сёз ючюн: Аслан: *„Чегетде маралла кёбдюле“*,—деди.

256-чы иш. Бу айтымлада туура сёзлени табыб, аланы тыйгыч белгилери айтыгыыз.

1. Джыйын тамада таукел айтды: „Дженгилик тартайыкъ, джауаргьа боллукьду“. 2. Азрет кьууаныб айтды: „Элибиз ариудан ариу болуб барады“. 3. Саният нёгерлерине: „Бизни классда дерсин билмеген сохта джокьду“,—деди. 4. Бюгюн бир алапат кино боллукьду“,—деди Назир. 5. Хасан Хусейге: „Таугьа кьачан чыгьарыкъса?“—деди.

257-чи иш. Берилген айтымлада туура сёзлени табыб, керекли джерлеге тыйгыч белгиле салыгыыз.

Ингир ашхы болсун деди ол. Ашхылыкь кёр деб мен ёрге турдум. Бош сылтаудан хайыр джокьду деб Асхат алай айтды. Быйыл Ленинградха да, Москвагьа да баргьанма деди Кемисхан. Ары биз да барлыкьбыз дедиле кьалгьанла.

258-чи иш. Бу айтымлада туура сёзлени айырыб окъугъуз.

1. „Таугъа чыкъгъан заманда усталыкъ бла таукеллик керекди“,—деди туристлени тамадалары. 2. „Сосуркъаны айхай таныйма, мен аны нарт оюнларын кёрюб тургъанма“,—деб Сосуркъа кеси эмегеннге джууаб бергенди. „Айтчы аны нарт оюнларын, бир эштейим“,—деди эмеген.

„Сосуркъаны дагъыда бир башха оюну да барды, сен аны эталмазгъа да болурса“,—деди Сосуркъа. „Айтчы бир, мен аны да этмей кьоймам“,—дегенди эмеген. „Сени кибик халкъны инджитгеннге ёлюм керекди“,—деб Сосуркъа кылычын алыб, эмегенни сёлешмеген башларыны тёртюсюн да кесгенди.

(Нарт таурухдан.)

259-чу иш. Туура сёзлю айтымлада керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

„Кьой да юркер, ит да чабар, тууайлама“
Бу болгъанды кьарнашына аманаты...

Кьарнашыны бойнундан кьучакълаб, кёз суулары келиб Аймюш сытханды.

„Сау кьал суйген кьарнашым“, деб ийнакълаб, аны кьолун кьаты кысыб тутханды.

(Орусланы М.)

260-чы иш. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

1. Дунияны тутуругъу ишти деб нарт сёз барды. 2. Бютеу совет адамла рахатлыкъ, насыб джашау ючюн кюрешедиле, деб лектор алай айтды.

3. Хасан, нек мыдахса? деди Саният. 4. Мени не ауругъаным джокъду, не джукъум келмейди деди Хасан. 5. Кыйынлыкъ кюнде кьралына болушхан, анга джарагъан, багъана болургъа излеген, ол кьралны адамыды деб Мусса джарыкъ ышара сёлешди.

(Хубийланы О.)

261-чи иш. Айтымланы окъугъуз, тыйгъыч белгилени нек салыннганларын айтыгъыз.

1. „Эртденбла эртде турсанг, кёб иш этесе“,—деб Харун тенглерине хапар айтды. 2. „Бизни насыбыбызны башы—

къралыбызда миллетлени шохлугъундады“, —деб анасы баласына юретди. 3. Мен Айгъа къараб: „Махтанма, бизни ракетабыз сендеди“, —дедим. 4. Хамит келиб: „Анам, мени аскерге алдыла“, —деб къууаныб айтды. 5. „Ата джурт ючюн джигитлик этиб ёлген адамланы атлары ёмюрде да эсибизден кет-мез“, —деб джазылгъанны окъудум.

262-чи иш. Керекли тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1. Энди джукъ кёремисе деб ат джашха соргъанды. 2. Огъай, кёрмейме деб ол да джууаб этгенди. 3. Дженгил бала болдунг ансы, сеннге этерни мен билир эдим деб эмеген къатын джашха билдирди. 4. Дженгил ана болдунг ансы, сеннге этерни мен да билир эдим деб джаш джууаб этгенди. 5. Дунияны башында менден ариу бармыды деб ханны бир къатыны кюзгюге къараб алай айтханды (фольклордан).

263-чю иш. Туура сёз авторну сёзлеринден сора келген 6 айтым джазыгъыз.

264-чю иш. Туура сёз авторну сёзлерини ортасында келген 3-шер айтым, авторну сёзлерини аллында келген 3-шер айтым джазыгъыз.

265-чи иш. Окъугъуз, туура сёзлени табыгъыз.

Мухар айю къартны саламын алыб,
Башлагъанды, къартдан тилеб джалбарыб:
„...Болуш меннге, ач эшикни чыгъайым,
Ауузум толу бир сууукъ суу уртлайым“.
Бу къарт къошчу тюзюуюн да къарамай
Джууаб этди аны сёзюн унамай:
„Ийнаныргъа бек кыйынды сёзюнге,
Андан эсе кёл салыб тур кесинге,
Ийсем таб ашаб къоярса сен мени,
Къысхартырса джашау кюнлерими“.

(Байкъулланы Д.)

266-чы иш. Бу айтымлада туура сёзлени табыб, керекли джерлерине тыйгъыч белгилени салыгъыз.

1. Ана тауукъ джюджеклерине менден узакъ кетмегиз деди. Болсун сен айтхандан чыкъмазбыз деб балалары чаба

диле. Уллу болгъанларында джюджекте энди биз кесибизни асырарлай болдукъ сау бол анабыз дегендиле. Аначыгъым къайдаса деб юзгереди къозу макъырады. Сеннге сют ичирирге ашыгъыб келеме—деб анасы да мангырады.

ДЖЫЛНЫ ИЧИНДЕ ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ.

71-чи §. Ат.

Ат деб неге айтабыз? Ат къайсы соруулагъа джууаб этеди? Ким? деген соруугъа къаллай атла джууаб этедиле? Не? деген соруугъа къаллай атла джууаб этедиле?

267-чи иш. Бу хапарчыкъда атланы табыгъыз. Ала къайсы санда, къайсы болушда болгъанларын айтыгъыз.

Кечени ортасындан бери тубан къалындан къалын бола, ёзенни ичин толтуруб, кебге къуюлгъанча болгъанды. Юсюнго къоргъашын басыб тургъанча алай ауур кёрюнеди. Ол тубанны ичинде адамла, кир столну юсюнде къара чибинчикле аякълары ары-бери джабыша, къымылдагъанча кёрюнедиле. Ауну ичинден къарагъанча, бетлери тунакы, кёлеккелери ауангы, ауазлары да терен урудан чыкъгъанча чыгъады. Бу ёзенни ёмюрде кюн джарытханды деб айталмасса. Узакъ болмай, элни туурасы чегетде бёрюлени улугъан тауушлары къарыусуз джюреклене аздыра, халкъны тынчлыгъын бузады.

(Байрамукъланы Х.)

268-чи иш. Берилген атланы болушлагъа салыгъыз. Тенгиз, айю, ханс, кюзлюк, сагъат, сурат.

сагъат

сурат

269-чу иш. Берилген атланы болушлагъа салыгъыз.

Адамла, чегетле, челекле, сенекле, биченле.

270-чи иш. Точкаланы орунларына керекли соруулары джазыгъыз.

Хачир улу (...?) кесини пулеметун (...?) бек багъалы кёре

эди (...?) Узакъда, Печенганы башында, ёртен (...?) джарыкъ-ла кёрюне эдиле. Совет Аскерлени (...?) полкларындан (...?) къача, фашистле (...?) баргъан джолларында болгъанны барын атылта эдиле, кюйдюре эдиле, беш (...?) метр (...?) сол джанында ташны (...?) артында бал бетли джумушакъ (...?) чачы (...?) ёрге кёбюб, Хызырны (...?) тенги матрос Похомов (...?) джата эди.

(В. Беловусько.)

271-чи иш. Бу айтымлада бетленген атланы тюблерин сызыгъыз.

Хызыр кесини элин, атасын, анасын, къарнашларын эсине тюшюрдю. Къайдасыз мени джууукъларым деб кёлуне келтирди. Ол акъырын кесини туугъан къарачай тилинде былай айтыб джырлады:

Багъалы суйген Кавказ тауларым,
Бек хыныды урушубуз бизни,
Умут этелле фашист джауларым
Ёмюрлюкде кёргюзмезге сизни.

Чегет Марала, анда тик къалала!..
Къарнашларым, тубербизми, аланла?
Ит фашистле джюрегими джаралла.
Джуртума бек уллу заран салалла.

(В. Беловусько.)

272-чи иш. Бу бетленген атланы болушлагъа салыгъыз.

Джуртум, къарнашлары, джюрегинг

273-чю иш. Бу атладан атла къурагъыз. Ат къурагъан джалгъауланы тюблерин сызыгъыз.

Суу, уу, мал, къой, иш, тирмен, чурукъ, джюген, отун, агъач.

274-чю иш. Берилген атладан кёблюк санда джангы атла къурагъыз.

Къобуз, правлен, джол, ферма, эл, шахар, бичен, поезд.

правлен

ферма

275-чи иш. Бу сёзлени бирлик эм да кёблук санда бетлеге салыгъыз.

Космонавтарыбыз, джолчуларыбыз, ташчыларыбыз.

276-чи иш. Бу айтымланы скобкалада сёзлерин керекли болушлагъа сала, скобкасыз джазыгъыз.

1. Хамит (китаб...) тыш салды. 2. Мен (кино...) бардым. 3. Юйге келгенден сора (кино...) хапарын айтдым. 4. Юйде мени (хапар...) бек джаратдыла. 5. Аслан (зоопарк...) биринчи кере кёрдю. 6. Къанатлылада (илячин...) дженгил учхан джокъду. 7. Ранчыла (тау...) ёрледиле. 8. (Булутла...) башындан самолет таууш чыкъды. (Джагъа эл...) эсе Къумуш уллуду.

277-чи иш. Бу берилген атлагъа затны гитчелигин билдирген джалгъаулары кёшуб атла къурагъыз.

Таш, юй, ит, ханс, тала, кёш, джол, тубан, илкич, чюй, тюе, кёгюрчюн, кертме, джилек, джол, юзгере.

278-чи иш. Бу берилген атлары бетлеге салыгъыз.

Къармакъ, бармакъ, кёлек, челек, ийнек, тилек, джилек, сенек, джуммакъ, джомакъ, чунакъ, къонакъ, артмакъ, кюрек.

279-чу иш. Бу хапарда атлары болушларын, санларын айтыгъыз.

Таулада джауумсуз исси кюнле болуб турадыла. Чегет ёзенледе белге джетген къалын ханс эртденнгиде джангы чыкъгъан кюнню кенделен таякъларында чыкъ тамчыланы мияла мынчакълача джылтыратады. Ёзенни ёрге ургъан аяз тылпычукъ табигъатны джукъусун бузмайым дегенча, чегетлени башларын, кёйочу бухар кёозучукъну сыртын ийнакълаб сылагъанча, сылай ётеди. Джайлыкъладан кёй сюрюуле джоппу бола да, къумурсха тебеде къумурсхалача, бир джерге джыйыла, дагъыда седирей да, кюндюш салкъынлагъа мыллыкларын ата, иссилейдиле. Мийик дуппурланы иссилеген малла теблеб къаралтхан теппелеринде эртден азыкъдан кюн ары джаллагъынчы джылкыылада атла бла тууар ;сюрюуледе тууарла, къуйрукълары бла чибин кёоруй, башларын силке, кеслерин аязгъа бериб сиреледиле.

(Лайпанланы С.)

280-чи иш. Бу айтымлада хар ат къайсы бетде, къайсы болушда болгъанын айтыгъыз.

Марзиятха он джыл болгъан замаанда ол 3-чю классны айырма сохтасы эди. Эртденбла анасындан эртде къобуб, анасыны да, кесини да кийимлерине итиу уруучан эди. Дерсде устазны сорууларына джууаб этерге къол тута эди. Кесинден къарыусуз сохталагъа дерслерин билдирирге болуша эди.

...Марзий бла Шамший суу джагъада ойнагъан сагъатда, кюн исси эди.

72-чи §. Сыфат.

Сыфат деб неге айтабыз? Ол къайсы соруулагъа джууаб этеди. Тилни кесеклеринден сыфатла къайсылары бла келедиле? Сыфатны айтымда къуллугъун айтыгъыз.

281-чи иш. Сыфатланы берилген атла бла болушлагъа салыгъыз.

Джарыкъ кюн, сабыр адам, къонгур ийнек, сейир китаб.

сабыр

къонгур

282-чи иш. Бу айтымлада тюз сыфатланы табыгъыз.

1. Джууунуб тазаланган тауларыбызгъа накъутналмаз бюркъюб, джылтыратыб, алгъындан да джарыкъ къууанчлы кюн тийди. 2. Уллу джангур тамчыла мант, кюндюш чапракъланы анда-мында тыктырдата башладыла. 3. Кенг тюзледе урлукъ атыу кызыу барады. 4. Дунияны башында эм насыблы адамла бизбиз.

283-чю иш. Бу атла бла сыфатладан айтымла къураб джазыгъыз.

Узун джол, джангы комбайн, уста тракторчу, алапат оноу, джауумлу кюн, джашил бояу, сёзлю адам, махтаулу иш, тору ат.

284-чю иш. Бу берилген атладан -лы, -ли, -лу, -лю джалгъаулан! Болушлукълары бла сьфатла къурагъыз.

Мал, кърар, чауул, ёзен, куй, кюн, тубан, тон.

285-чи иш. Сьфатла бла алашы биргелерине келген атланы тюблерин сызыгъыз.

Эски межгитни орнунда
Джангы клуб турады.
Къышны сууукъ ингиринде,
Анда кино барады.

Сакъ джауум ашыгъыб джетсе,
Суу уллу бола турады.
Джангы джыр иги этилсе,
Эскини унутдурады.

Къургъакъ, джумушакъ кърарчыкъ!
Къайдан чыкъдынг, акъ кърарчыкъ?
Неллай джолланы келдинг?
Мийikleде не кърдюнг?

(Кулиев Къ.)

286-чы иш. Бу айтымлада хапарчы болуб келген сьфатланы тюблерин сызыгъыз.

1. Кюн иссиди. 2. Колхозну джангы фермасыны башы къызылды. 3. Ёзен иги теренди. 4. Бюгече ай джарыкъды. 5. Бизни районубуз байды. 6. Эринчекге джашау тарды. 7. Урунганнга джашау кенгди. 8. Минги-Тау Казбекден мийикди. 9. Китабымы тышы морду. 10. Ахмат алгъан бояу сарыды. 11. Джашауубуз аламатды.

287-чи иш. Сьфатдан къруралгъан хапарчылагъа башчыла кърар, айтымла джазыгъыз.

Сейирди, мутхузду, джюрюшлюдю, сескеклиди, сылтаулуду ташлыды, билимлиди, сынамлыды.

288-чи иш. Бу айтымлада тенгешдириучю мардада келген сьфатланы тюблерин сызыгъыз.

1. Бюгече тюнене кечеден джарыгъыракъды. 2. Бизни совхоз хоншу совхоздан байыракъды. 3. Бизни сабанлада нартюх-

ле сизникиледен игирекдиле. 4. „Волга“ машина „Победадан“ дженгилирек барады. 5. Къызбала нёгерлеринден эслирекди. 6. Бёрю борсукъдан уллуракъды. 7. Ёзен ичинде ханс къалгъан джерледегинден кёгюрекди. 8. Рамазан Ракайдан уллуракъды.

289-чу иш. Бу берилген тенгешдириулени хапарчыла этиб, айтымла къурагъыз.

Кенгирекди, аууруракъды, кёгюрекди, агъыракъды, къаракъды, кызылыракъды.

290-чы иш. Берилген атлагъа сыфатла кёшугъыз.

Алма, сад, китаб, карандаш, телевизор, ракета, спутник, шофёр, кёпюр, къала, кеме, гараж, гара, мерекеб, дугъум, наныкъ.

китаб

291-чи иш. Бу айтымлада сыфатны кемлик мардасын табыгъыз.

1. Уллу талада кыызгъылдым, къараууз, кёк, сары, сарысыман ийнекле отлайдыла. 2. Тенгими миннген аты торусыманды. 3. Ол морсыман чебген кийиб, акъ башлыкъ кысыды. 4. Танг атханлай, кыызгъылдым булутла чууакъ кёкню бир джанында кёрюндюле. 5. Тауну этеги узакъдан кёксюдюм кёрюне эди.

292-чи иш. Бу айтымлада айырма марданы табыгъыз.

1. Джюрегими эм уллу излегени билим бла халкъны насыбыды. 2. Эм терен чыранла Алибек таудадыла. 3. Бизде дерсин чынг иги билген Куляшады. 4. Лыжала бла эм иги учхан Аубекирди.

73-чю §. Санау.

Санау деб неге айтабыз? Санаула къайсы къауумлагъа юлешинедиле? Санаула онбирден джыйырмагъа дери экиджюзден миннге дери къалай джазыладыла?

923-чю иш. Берилген санаулары сёзле бла джазыгъыз.

15, 79, 136, 187, 643, 80, 16, 265.

сегсен

294-чю иш. Бу айтымлада санаулары кыйсы кыауумладан болганларын айтыгыз.

1. Хурзукдан ёрге джыйырманчы километрде Минги-Тау башланады. 2. Биз тёртюнчю классда окъуйбуз. 3. Беш кыыз Ленинграддан артистлик окъуб келди. 4. Биз солугъан кюнбюзде дырынга барыб, джыйырмашар дюрю джыйдыкъ.

295-чи иш. Бу айтымлада санаулары кыауумларын айтыгыз.

1. 1922-чи джыл 12-чи январда Кырачай-Черкес автоном область кыуралгъанды. 2. КПСС-ни XXII-чи съезди бютеу халкълагъа Рахатлыкъ, Урунуу, Эркинлик, Тенглик, Кырнашлыкъ, Насыблыкъ болсун дегенди. 3. Кыобан-Калаус канал 1957-чи джыл ишлениб башланганды. 4. Джыйырма джылгъа биз коммунизмни обществосун ишлерикбиз. 5. Кырачай халкыны белгили джазыучусу Ёртенлени Азрет 1907-чи джыл туугъанды. 6. Тау халкълада уллу назмучулары бири Мечиланы Кязим 1859-чу джыл туугъанды. 7. 538-ге 610-ну кыошсанг 1148 болады.

296-чы иш. Санаулары болушлагъа салыгыз.

Джыйырма, отуз, кыыркъ, элли.

297-чи иш. Тизгинчи санаулары болушлагъа салыгыз.

Биринчи, джетмиш сегизинчи, тохсан алтынчы, юч джюз элли тогъузунчу.

298-чи иш. Бу санаула ичлеринде болган айтымла кыурагыз.

18-чи, 33-чю, 186-чы, 2-шер, 4-шер, 6-шар, 11-шер, 1981-чи.

299-чу иш. Санаулары кыйсы болушлада болганларын айтыгыз.

1. Бизни классда окъугъан 25 адамдан, онусу айырмагъа окъуйдула. 2. 100-ден 55-ни алсанг, 45-и кыалады. 3. Мингнге мингни кыошсанг, эки минг болады. 4. Москва шахарда 5 миллиондан аслам адам джашайды. 5. Нальчикден Кырачай шахаргъа 240-гъа джууукъ километр барды. 6. Алгын арба бла эки-юч кюннге барыучу джерибизге, энди машина бла эки-юч сагъатха барабыз.

300-чю иш. Юлющю санаулары болушлагъа салыгыз.

Отузушар, джыйырма бешишер, сегизишер.

301-чи иш. Бу сурагха къараб, не кѳргенигизни юсюнден хапар джызыгъыз.



Сабийни сыртдан тѳгерекге къараб тургъаны.

302-чи иш. Бу айтымлада келен санаулары сѳзле бла джызыгъыз.

Джукъ ашамагъанлай сарубек 700 кюнню джашаргъа боллукъду. Ашамагъанлай 500 кюнню ташмакъа да джашайды. Биз кѳре туруучу макъала да ашамагъанлай 400 кюн чакълыны джашарыкъдыла. 150 кюнню ашамай джашагъан чабакъла боладыла. Была бары да ашамай тургъан заманларын джукълаб ашырадыла.

303-чю иш. Санаулары сѳзле бла джызыгъыз.

Къочхарлары Къасбот 1834-чю джыл туугъанды. Ол 1940-чы джыл ѳлгенди. **Шахмырзаланы Сеит** 1886-чы джыл туугъанды. **Будайлары Азрет** 1915-чи джыл тууб, 1942-чи джыл ѳлгенди.

Орусланы Магомет 1916-чы джылда туугъанды. Ол 1942-чи джыл ёлгенди.

304-чю иш. Бу сёзле ичлеринде болгъан айтымла джазыгъыз.

Беш минг китаб, бешинчи класс, джыйырмашар алма, экишер газет, ючюшер къоян, миллион къой, беш джюз терек, эки джюз къыркъ тогъуз гектар нартюх, минг джангы юй, джюз джыйырма миллион адам.

305-чи иш. Берилген санаулары биргелерине келген сёзле бла болушлагъа салыгъыз.

Онсегиз юй, джюзюнчю адам, алтышар китаб, джюз отуз бир терек, онючюнчю тюкен.

74-чю §. Алмаш.

Алмаш деб неге айтабыз? Сиз алмашны ненча къауумун билесиз?

306-чы иш. Окъугъуз, алмашлары табыгъыз.

Уруш тенгле къатымдадыла мени,
Джюрегим талпыб излейди сени.
Мен билеме, сен да мени кюсейсе,
Къанлылагъа ачы ёлюм элтесе,

Сюеме сизни, туугъан тауларым.
Сизни блады джашауум, джаным.
Анамы сютю мени саныма
Синггенди сизни хауагъыз бла.

Аны ишинде джангыз бирди мураты:
Халкъ сюер джолгъа сени салыргъа.
Сен джашасанг, джашар устазынгы аты,
Терс джол алсанг—ёлюм ашхыды анга.

(Байрамукъланы Х.)

307-чи иш. Алмашлары къайсы болушлада болгъанларын айтыгъыз.

1. Мени джюрегими баш сагъышы халкъны насыбы ючюндю.
2. Бизден кёб эркинлиги болгъан джер юсюнде адам джокъ-

ду. 3. „Сеннге бир сейир хапар айтырыкъма“,—деб Мурат Аскерни аллын алды. 4. Сенде кѣб иги муратла бардыла, сен аланы джашауда бардырыгъа керексе. 5. Сиз анга окъугъан китабыгъыздан хапар айтханыгъызда, ол сизге не айтды?

308-чи иш. Алмашланы болушлагъа салыгъыз.

Биз, сиз, ала, мен, сен, ол.

309-чу иш. Алмашланы къайсы сарда, къайсы болушда болгъанлары айтыгъыз.

1. Ана джуртум, мени анамды, мен сюеме аны джанымдан.

(Борлакъланы Т.)

2. Сен заманынгы бош ашырмай, бизни бла тенг ишлерге керексе. 3. Сизде джашау аламатды деб капиталист къралла да джашагъан ишчиле бизге сукъланадыла. 4. Ол кесини билимин халкыгъа джайды. 5. Тамбла мен да, сен да, ол да таугъа чыгъарыкъбыз.

310-чу иш. Бу берилген алмашла да ичлеринде болуб, кесигиз хапарчыкъ джазыгъыз.

Биз, ол, анга, бизден, сени, аны, андан.

75-чи §. Этим.

Этим деб неге айтабыз? Этимле къайсы соруулагъа джууаб береди? Этим **бетледе**, **заманлада** къалай тюрленеди? Этим **санлада** къалай тюрленеди? Этимни **белгисиз формасы** къайсы соруугъа джууаб береди?

311-чи иш. Ишле деген этимден бирлик эм кѣблукъ санлада бусагъат, озгъан, боллукъ заманланы къурагъыз.

312-чи иш. Айтымланы кыйырларына керекли сѣзлени кшошугъуз.

Мен тюз айтама.

Сен

Ол

Биз тюз айтабыз.

Сиз

Ала

Мен китаб окъургъа сюеме.

Ол

Сен

Биз китаб окъургъа сюебиз.

Сиз

Ала

313-чю иш. Джетишмеген харифлени сала джазыгъыз.

Таулада джангур къалгъан джерледен эсе кѣб джауа... Алай а юсюнгде иги джамчынг болса, ол суу иймей... Мен бир кюн атамы биргесине малланы кютерге бар... Малла иссилеб джатхан заманларында, атам сыбызгъысын сокъ... Мен анга бек суюб тынгыла... Кѣб турмай малла отларгъа джайыл... Биз да аланы ызларындан акъырын тебре... Малла ингирде тоуб ызларына бурул... Ингирде малла стауатха джыйыл... Ол кече атам меннге кѣб таурух айтхан...

314-чю иш. Бу этимлени бетледе тюрлендиригиз. Бардым, солудум, сюрдюм.

315-чи иш. Айтымланы джазгъан заманыгъызда боллукъ заманны бусагъат заманга салыб джазыгъыз.

Мен библиотекадан китаб аллыкъма. Китабны окъурукъма. Окъуб бошагъандан сора анама хапарын айтырыкъма. Анам мени айтхан хапарыма суюб тынгыларыкъды. Бизге олтурургъа келгенлеге анам мен айтхан хапарны айтырыкъды. Устазыбыз аны ючюн меннге бюсюреу этерикди.

316-чы иш. Озгъан заманны этимлерин боллукъ заманга салыб джазыгъыз.

Ю л г ю: Собраниеге кѣб адам джыйыллыкъды.

1. Собраниеге кѣб адам джыйылгъан эди. 2. Дерслерибизни биз къуру да иги окъургъа сѣз берген эдик. 3. Сѣз бергенибизча окъугъан эдик. 4. Кѣб турмай биз зоопаркгъа баргъан эдик. 5. Анда тюрлю-тюрлю джаныуарланы кѣрген эдик. 6. Биз джай тенгизни джагъасында солугъан эдик. 7. Андан юйге письмола джаза эдик.

317-чи иш. Озгъан заманны этимлерини бет ахырлары джазыгъыз.

1. Биз джолгъа чыкъ... 2. Узаймай автобус кел... 3. Биз эки сагъатдан барлыкъ джерибизге джет... 4. Элибизде хар юйге шыбыла чыракъла сал... 5. Ингирде чыракъла бирден джан... 6. Орамла джарыкъ бол... 7. Мийик тауланы башлары бла самолёт уч... 8. Кѣрюнмей къалгъынчын ызындан къараб тур...

318-чи иш. Бу сёзле ичинде бөлүб айтымла кырагъыз.

Къууанама, джырлайма, окъуйма, къарайма, кюрешеме, сёлешеме.

319-чу иш. Бу назмуда этимлени къайсы санда, къайсы бетде болгъанларын айтыгъыз.

Биз билебиз, сиз таныйсыз, къарайсыз.
Биз кюлебиз, къууанабыз, ойнайбыз,
Биз сюебиз, урунабыз, къайнайбыз.
Биз барабыз, джолубуз тюз, таймайбыз.

Энчи джашау, харам ашау къалгъанды,
Ара байлыкъ кетмез насыб болгъанды.
Юйдегибиз хакъ къыйындан тойгъанды,
Къралыбыз джангы сурат алгъанды.

Къыркъ джыл зауукъ къыйынлыкъ да кёргенсе,
Халкъым тутхан кенг сокъмакъны келгенсе,
Ненча саугъа, хорлам бизге бергенсе.

(Байкъулланы А.-К.)

320-чы иш. Бу берилген этимлени кёблук санда бетлеге салыгъыз.

Минеди, кютеди, ёсдюреди, чабады, санайды.

321-чи иш. Ичлериинде бу этимле болгъан айтымла кырагъыз.

Юретирге, билдирирге, къояргъа, алыргъа, урунургъа,
джыяргъа, сынаргъа.

322-чи иш. Айтымлада этимлени табыб, аланы къайсы санда, къайсы бетде, къайсы заманда болгъанларын айтыгъыз.

1. Не барама, барама, балта узуну баралмайма. 2. Кёз къатында къаш да барды. 3. Ишлерге уялгъан ит ыйлыгъын кёрюр. 4. Биз кюн сайын алдан алгъа барабыз.

323-чю иш. Окъугъуз, этимлени табыгъыз.

КЪУШ БЛА ДЖУГЪУТУР.

Менден онглу киши джокъду“, — деб эчкичи къушну кѣлюне алай келгенди. Ол джерде айланган джануарланы джукъгъа санамагъанды. Бир кере ол кийик эчкини улакъчыгъын кѣрюб, хазыр аш тюшдю деб къууанганды. Эрлей джетиб улакъчыкыны къысханды эм да учаргъа тебregenди. Къая башында къараууллукъ этиб тургъан джугъутур аны эслегенди. Бир чынгагъанлай аны къатына тюшгенди. Къуш учхунчу джугъутур аны мюйюзлери бла ургъанды. Къуш улакъчыкыны ийгенди, кеси да кѣб турмай ёлгенди. Алай бла улакъчыкъ сау къалгъанды

324-чю иш. Бу айтымлада этимлени къайсы заманда, къайсы бетде, къайсы сауда болгъанларын айтыгъыз.

Минги-Тауну башына хар джыл сайын ранчыла чыгъадыла. Къыш аны башында уллу джелле боладыла. Сууугъу бетинги кюйдюреди. Ол себебден къыш аны башына кѣб адам чыгъалмайды. Биринчи кере къыш анга 1934-чю джыл чыкъгъандыла. Бу арт кѣзюулеге дери къыш аны башында киши кече къалмагъанды. 1960-чы джыл биринчи кере альпинистде аны эки айрысыны ортасында кече къалгъандыла.

Ранчыла ёрлеб баргъанлай боран башланганды, джел да уллудан уллу болуб тебregenди. Сууукълукъ 40 градусдан атлагъанды. Алай болса да ранчыла къоркъмагъандыла. Къар кѣзлени ачдырмаса да джигит ранчыла 9-чу мартда Минги-Тауну башына чыкъгъандыла эм да, джарыкъ бетли болуб, тегерекге къарагъандыла.

325-чи иш. Бу айтымлада этимлени белгисиз формаларын табыгъыз.

Сохтала къоянланы бек сюедице. Бир къауум хансланы къоянлагъа ашатыргъа болмайды. Ала къоянланы аурутургъа боллукъдула. Къыш аш ашадан джазгъа къоянланы эслеб кѣчюрюрге керекди. Къургъакъ ашладан татымлы хансланы ашатыргъа дженгил кѣчюрюлсе, уллу къоянланы ырахын этерге, балачыкъланы уа ёлтюрюрге боллукъду. Къоянлагъа хаман да бирча ашланы бериб туругъа болмайды. Тюрлю-тюрлю ашарыкъланы аралашдырыб берирге керекди.

326-чы иш. Соруучу этимлени бирлик санда бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю. Мен барамамы? сен барамыса? ол барамыды?
Биз барабызмы? сиз барамысыз? ала барамыдыла?
Барамамы? келемеми? айтамамы? турамамы?

327-чи иш. Соруучу этимлени соруучу джалгъауларын кетериб джазыгъыз.

1. Кюн тийдими? 2. Суу къобдуму? 3. Танг атдымы? 4. Къар эридимми? 5. Кёгюрчюн мурулдадымы? 6. Сен киногъа бардынгмы? 7. Дерслеринги толусу бла этдингми? 8. Сен таулагъа чыкъдынгмы? 9. Шамай отун джардымы?

328-чи иш. Бу соруучу этимле ичлеринде болгъан айтымла къурагъыз.

Джаугъанмы эди? ёсгенми эди? окъугъанмы эди? ишлегенми эди? джыйгъанмы эди? тыйгъанмы эди?

329-чу иш. Озгъан заманны соруучу айтымларын бетлеге салыгъыз.

Ю л г ю: Мен тюбегенми эдим? Сен тюбегенми эдинг? Ол тебегенми эди? Биз тюбегенми эдик? Сиз тюбегенми эдигиз? Ала тюбегенми эдиле?

Тюбегенми эдим? кёргенми эдим? айтханмы эдим?

330-чу иш. Бу этимледен боллукъ заманны этимлерин къурагъыз.

Къалайма, тартама, кёреме, минеме, атлайма.

331-чи иш. Бу соруулагъа джууабла джазыгъыз.

Сен Москвагъа баргъанмыса? Сен тетрадха къарагъанмыса? Биз джер-суу кёре барлыкъбызмы? Булутла чачылгъанмыдыла? Кёк чууакъмыды? Джангур джауарыкъмыды? Дырынла джибирикмидиле?

332-чи иш. Бу этимлени соруучуларын сормаучула, сормаучуларын соруучула этиб джазыгъыз.

Джарыкъды	алгъанмыды?
санарыкъбыз	салгъанмыды?
сайлагъан эдиле	сатдымы?
излейсе	кёргенми эди?

билесе	джюрюдюю?
джюрюрюкдю	учханмыды?
джангызды	тешдими?
секиргенди	кюлгенми эди?

76-чы §. Туура сёз.

Туура сёз деб неге айтабыз? Туура сёзде кавычкаланы, эки точканы, запятойну, тирени, уллу харифни къалай джюрюютюлгенлерин айтыгъыз.

333-чю иш. Бу айтымлада туура сёзлени табыгъыз.

1. Ахмат Идрисге бюгюн къар джаугъанды, арбазны сибирейик деди. 2. Мен кесим джангыз кългъанлыкъгъа, эрикмейме, китаб окъуйма да деб Алий тенглерине хапар айтды. 3. Бюгюн кюн чууакъды, дугъум джыяргъа барайыкъ деб шохайла оноу этдиле. 4. Мен айырмагъа окъургъа кеси-кесиме ант этгенме деди Асхат. 5. Тенглери биз да этебиз аллай ант дедиле. 6. Иги деген атха миннген кибикди, аман деген джерге кирген кибикди деб нарт сёз барды. 7. Минги-Тауну башына чыгъыб къараргъа сукъланама деб Тамара алай айтды.

334-чю иш. Бу айтымлада, туура сёзлени табыб, тыйгъыч белгилерин салыгъыз.

1. Совхозгъа письмо келди деб бухгалтер алай айтды. 2. Алибек насыблы болурму деди.

3. Ахмат джашлагъа былай айтыб махтанды. Мен не мийик къаялагъа да къоркъмай минеме. 4. Джай каникулланы заманында кёб китаб окъугъанбыз дедиле сохтала.

почта

совхоз

письмо

77-чи §: Сёзлеу.

Сёзлеу деб неге айтадыла? Сёзлеу къайсы соруулагъа джууаб этеди? Сёзлеуле ненча къауум боладыла?

335-чи иш. Бу айтымлада сёзлеулени табыгъыз.

1. Джаз джылы кюнле тийдиле. 2. Къар эриди. 3. Бюгюн тюненеден эсе джылыды. 4. Эртденбла эрте туругъа юреннген игиди. 5. Бусагъатда клубда кызыу кино барады.

6. Окъууда иште да артха кълма. 7. Тегерек ариу кегереди.
8. Мен джаяулай почтагъа бардым. 9. Мен бир такъыйкъаны заманымы бош джибермейме.

такъыйкъа

кълзыу

почта

336-чы иш. Бу сёзлеуле бла айтымда къурагъыз.

Къышхыда, солдан, ёрге, кенгде, былтыр, бурунгу джыл, энишге, узакъда.

337-чи иш. Бу айтымланы толтуруб джазыгъыз.

1. Тёбентин суукъ джел 2. Мен тюнене концертге
3. Хамит мийикден турналаны учуб баргъанларын 4. Тюшерини аллы бла самолет алашагъа 5. Кёб айтыб аз эггенледен

338-чи иш. Точкаланы орунларына сёзлеуле джазыгъыз.

1. Ауругъан адамгъа (...) сёлеширге керекди. 2. Мен бир (...) китабны окъуб бошадым. 3. (...) кюн суукъ эди. 4. Вертолётну тауушу (...) келди. 5. (...) къар кёрюнмейди. 6. (...) ханс къатады. 7. (...) акъ джабыу джерни юсюн джабады. 8. ...) бютеу болгъан кегереди.

78-чи §. Айтым.

1. **Айтым** деб неге айталыла?
2. Айтымла къллайла боладыла?
3. **Хапарлаучу айтымла** деб къллай айтымлагъа айтадыла?
4. **Соруучу айтымла** деб къллай айтымлагъа айтадыла?
5. **Кёлтюртючю айтымла** деб къллай айтымлагъа айтадыла?
6. Айтымны **баш членлери** къллайыла?
7. **Башчы** деб неге айтадыла?
8. **Хапарчы** деб неге айтадыла?
9. Айтымны **сансыз членлери** деб неге айтадыла?
10. **Толтуруучула, ачыкълаучула, болумла.**
11. Айтымны **биртукъум членлери** деб неге айтадыла?
22. **Джайылмагъан эм да джайылгъан айтымла.**
13. **Къош айтымла.**

339-чу иш. Айтымлада хапарлаучу, соруучу, келтирүочү айтым ланы айтыгъыз.

1. Самолёт мийикде учады. 2. Милиционер джорукъну сакъ-лайды. 3. Танг къачан атханды? 4. Ишлей билмеген ит ыйлы-гъын кёрю. 5. О хахай, келе кир! 6. Айю кыш джукълаб нен-ча айны турады? 7. Ишлеген ач къалмаз. 8. Дженгил джет, бир алапат зат кёреме. 9. Уралда джаз къачан келеди? 10. Ата джуртубузну уллулугъуна эм ариулугъуна мен кемсиз къууана-ма. 11. Адам хар заманда да тюз сёлеширге керекди.

милиционер

340-чы иш. Башчыланы, хапарчыланы, сансыз членлени табыгъыз.

1. Кюн джарыкъ тийди. 2. Чыпчыкъла бирден джырладыла. 3. Тюнене сохтала тоб ойнадыла. 4. Ёрге чыкъгъандан эсе, энишге тюшген тынчды. 5. Ахмат тенгини эслилигин сездн. 6. Быйыл бизге джангы школ ишленгенди. 7. Кюнортада къойла иссилеб джатадыла.

341-чи иш. Къуру башчыла бла хапарчыладан къуралгъан онушар айтым къураб джазыгъыз.

342-чи иш. Хапарчыланы, башчыланы эм сансыз членлени башлары-на сорууларын сала джазыгъыз.

1. Джай чилледе исси кюн адамны мыйысын къайнатады. 2. Ол кюн Соколов бла Хасан сагъыш бла, къайгъы бла ингирге джетдиле. 3. Ташкёпюрню башында, Мара-Аягъында, шахарны джанында къаты агъач чегетле саргъалгъандыла.

(Хубийланы О.)

343-чю иш. Бир башчысы, талай хапарчысы болгъан айтымла джа-зыгъыз.

344-чю иш. Талай башчысы бла бир хапарчысы болгъан айтымла джазыгъыз.

345-чи иш. Къош айтымны баш членленин айырыб джазыгъыз.

1. Кече чууакъды, джулдузла бютеу кёрюнедиле. 2. Джол кенгди, машинала кызыу джорюйдюле. 3. Кёк къаралды,

джангур джауду. 4. Ингир болду, сууукъ аязчыкъ къакъды. 5. Къар джауду, сабийле чаналагъа джарашдыла. 6. Кюн батды, къарангы болду, шыбыла чыракъла джандыла.

346-чы иш. Бу къош айтымла къайсы байлауаны болушлукълары бла къуралгъанларын айтыгъыз.

1. Кюнню кёзю къарады, алай болгъанлыкъгъа джылы тюлдю. 2. Алим школгъа келди да, Азрет юйге кетди. 3. Къар эриб къорады, не ючюн десенг март кирген эди. 4. Ийнеклени сютлери кёб эди, не ючюн десенг къышха мал аш кёб джыйылгъан эди. 5. Булутла басындыла, алай болгъанлыкъгъа джангур джаумады. 6. Суу уллу къобду, алай болгъанлыкъгъа кёпюрлеге къоркъуу болмады.

347-чи иш. Айтымлагъа энгда биртукъум членле къошуб джазыгъыз.

Бизки чегетлерибизде эмен, къайын, нызы ... терекле ёседиле. Аланы ичлеринде айю, тюлкю, марал ... дагъыда башха джаныуарла джашайдыла. Чегетледе наныкъ, джилек ... дегенча кёгетле кёбдюле. Къуш, къарылгъач ... дегенча ол чегетледе джашагъан къанатлыла да аз тюлдюле.

348-чи иш. Бу айтымлада тилни кесеклерин табыгъыз.

1. Мен ингирде уллу элге джетдим. 2. Мийикде вертолетну таувшу чыкъды. 3. Кюнню джарыкъ таякълары сени къара кёзлеринги къаматадыла. 4. Бизни джашауубуз игиден игиге барады. 5. Совхозубуз былтырдан эсе бай да, уллу да, ариу да болгъанды. 6. Биз тамбла экскурсиягъа барлыкъбыз. 7. Офицер отпускагъа келди.

офицер

Бизге совет власть джетди.
Зулму дуня кетди.

(Мечиев К.)

Джашау бизге зар эди,
Джолу чынгыл джар эди.
Джарлы кюнню къарангы.

Кечююбюз тар эди:
Джер табмай эдик сюрюрге.
Юй табмай эдик кирирге.

(Ёртенланы А.)

349-чу иш. Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

1. Джылгъа 1 ана къоян 60 бала табаргъа боллукъду.
2. Орта тергеу бла хар къоянны ауурлугъу 3 килограмм болады.
3. 60 къоянны ауурлугъу 180 килограмм болады. 4. Джылгъа 90 бала табхан къоянла да боладыла.
5. Уллу джангур джауса, 2 квадрат километрге талай минутха 100 000 тонна джангур джауады.

СЁЗЛЕ

А

автомобиль
агроном

Б

барабан
библиотека
бухгалтер

В

вожатый

Г

галстук
грамм

Д

документ
директор

Ё

ёребаш

ДЖ

джашчыкъ
джангур
джыйылыу
джыйырма

И

инженер

К

кабинет
килограмм
клуб
командир
китаб
кино
комсомолчу
коммунизм

КЪ

къабыргъа
къагъа,
къонгур
кърал

М

мамырлыкъ (рахатлыкъ)
матрос
метр
милиционер

О

онеки
орфография
офицер

П

письмо
плуг
почта
правлен
правительство

С

сагъат
сабыр
сегсен
совхоз
сочинение
социализм
сурат
станция

Т

ташчыкъ
такъыйкъа
театр
телефон
телеграмма
температура
тетрадь

У

устаз

Ф

ферма
фонд
фундамент

Э

экскурсия

БАШЛАРЫ

ЮЧЮНЧЮ ҚЛАССДА ОКЪУЛГЪАННЫ ҚЪАЙТАРЫУ

1-чи §. Тауушла бла харифле	4
2-чи §. Сёзлени кёчюрюу	5
3-чю §. Сёзню къралыуу	7

ТИЛНИ КЕСЕҚЛЕРИ

4-чю §. Ат	10
5-чи §. Сыфат	13

АЛМАШ.

6-чы §. Алмашны мағъанасы	15
-------------------------------------	----

АТ.

7-чи §. Атны анғылатыу	16
8-чи §. Қим? Не? деген соруула	17
9-чу §. Атны айтымда джюрютюлююу	17
10-чу §. Атланы къралыулары	18
11-чи §. Атланы бетлениулери	18
12-чи §. Атланы болушлары	19
13-чю §. Атланы кёблюк санлары	22
14-чю §. Атланы кёблюк санда джалгъаныулары	23
15-чи §. Бетленген атланы кёблюк санда джалгъаныулары	23

СЫФАТ.

16-чы §. Сыфатны анғылатыу	24
17-чи §. Сыфатланы къралыулары	25
18-чи §. Сыфатланы мардалары	27
19-чу §. Тенгешдиричю марда	27
20-чы §. Айырма марда	28
21-чи §. Қемлик марда	28
22-чи §. Сыфатланы джалгъаныулары	29
23-чю §. Сыфатны айтымда къралыуу	30

САНАУЛА

24-чю §. Санау деб неге айтабыз	32
25-чи §. Санаулары юлешиниулеры	32
26-чы §. Санаулары къралыулары	33
27-чи §. Санаулары джазылдыулары	34
28-чи §. Санчы санаулары джалгъаныулары	35

АЛМАШ.

29-чу §. Алмашны ангылатыу	37
30-чу §. Алмашлары тюрлениулеры	38
31-чи §. Бетлеучю алмашла	38
32-чи §. Бетлеучю алмашлары джалгъаныулары	39

ЭТИМ.

33-чю §. Этимни ангылатыу	39
34-чю §. Этимни заманлары	40
35-чи §. Этимни джегилиюу	41
36-чы §. Этимни бусагъат заманда джегилиюу	41
37-чи §. Этимни бусагъат заманы	41
38-чи §. Этимни болдукъ заманы	43
39-чу §. Этимни озгъан заманы	43
40-чы §. Этимни белгисиз формасы	48
41-чи §. Этимни огъайлаучу формасы	50

СОРУУЧУ ЭТИМЛЕ.

42-чи §. Соруючу этимлени къралыулары	51
43-чю §. Соруючу этимни бусагъат заманы	51
44-чю §. Соруючу этимни болдукъ заманы	51
45-чи §. Соруючу этимни озгъан заманы	52
46-чы §. Болушдукъчу этимле	54
47-чи §. Этимни айтымда хапарчы болуб келгени	55

СЕЗЛЕУ.

48-чи §. Сёзлеую ангылатыу	58
--------------------------------------	----

АЙТЫМ.

49-чу §. Айтымны не болгъаны	59
50-чи §. Айтымлары къауумлары	59
51-чи §. Соруючу айтым	60
52-чи §. Кёлтюртюучю айтым	62
53-чю §. Айтымны баш членлери	63
54-чю §. Башчы	63
55-чи §. Хапарчы	64
56-чы §. Айтымны сансыз членлери	65
57-чи §. Толтуруучула	66
58-чи §. Ачыкълаучула	67
59-чу §. Болумла	68
60-чы §. Орунчу болуму	68

61-чи §. Заманны болуму	69
62-чи §. Халны болуму	69
63-чю §. Джайылмагъан айтым	70
64-чю §. Джайылгъан айтым	71
65-чи §. Биртукъум членле	72
66-чы §. Биртукъум членледе запятойла	73
67-чи §. Бош эм да къош айтымла	74
68-чи §. Байламсыз эм да байламлы къош айтымла	75
Байламсыз къош айтымла	75
Байламлы къош айтымла	75

ТУУРА СЕЗ

69-чу §. Туура сёзню ангылаты	77
70-чи §. Туура сёзню джазылыуу	78

ДЖЫЛНЫ ИЧИНДЕ ОҚЪУЛГЪАНЫ ҚЪАЙТАРЫУ.

71-чи §. Ат	81
72-чи §. Сыфат	84
73-чю §. Санау	86
74-чю §. Алмаш	89
75-чи §. Этим	90
76-чы §. Туура сёз	95
77-чи §. Сёзлеу	95
78-чи §. Айтым	96

*Азрет Исмаилович Семенов,
Магомед Ахияевич Хубиев*

КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК

учебник для 4 класса начальной школы

Редактор Н. М. Кагиева.
Художественный редактор М. П. Бергник.
Технический редактор Г. М. Хомякова.
Корректор Р. А. Гочияева.

Слано в набор 11-VII-1966 г. Подписано к печати 12-IX-1966 г.

Формат 60 × 92 1/16. Печ. л. 6,5. Уч. изд. л. 4,87.

Тираж 5500 экз. Заказ 3064. Цена 10 коп.

Ставропольское книжное издательство
Черкесская типография,
г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

